

ВЗАЄМИНИ ІВАНА ФРАНКА ТА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В РЕЦЕПЦІЇ АННИ ФРАНКО-КЛЮЧКО: PRO ET CONTRA

У статті розглянуто погляди Анни Франко-Ключко на контроверсійну роль Михайла Грушевського в індивідуальній творчій біографії її батька Івана Франка. З'ясовано обставини полеміки, яку викликала мемуарна книга Анни Франко-Ключко «Іван Франко і його родина» (1956) на шпальтах діаспорної періодици. Уперше в науковий обіг в Україні вводиться стаття доньки Івана Франка «В обороні правди» (1963), що є відповіддю на статтю українського літературознавця і бібліографа Володимира Дорошенка «Іван Франко і Михайло Грушевський» (1962).

Ключові слова ● мемуари, полеміка, Анна Франко-Ключко, Володимир Дорошенко.

Про єдину доньку Івана Франка – Анну Франко (у заміжжі Ключко) – ще донедавна українська громадськість знала не так багато. Була емігранткою у далекій Канаді. А тому її постать не надто толерувалася радянським режимом. Тому біографічні відомості про неї були короткі й скупі. А поза тим, Анна Франко – не просто донька Каменяра, а оригінальна письменниця та мемуаристка, яка успадкувала від батька не лише чуле серце, а й літературно-художній, публіцистичний та полемічний хист¹.

---

¹ Докладніше про життя і творчість Анни Франко-Ключко див.: Тихолоз Н. У пошуках утраченого раю (Любов і туга Анни Франківни) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна: Франкознавство. Львів, 2011. Вип. 55. С. 169–194.

Народилася Анна Франко 9 серпня 1892 р.² Охрещена разом зі старшим братом Петром 3/15 листопада 1896 р. Навчалася дівчинка спершу у польсько-мовній школі Марії Магдалини, а невдовзі – у приватній українській школі для дівчат ім. Т. Шевченка Руського педагогічного товариства. При цій-таки школі 1903 р. було засновано учительську семінарію, яку й закінчила донька Франка. По закінченні студій працювала урядницею у страхово-кредитному товаристві «Дністер» та відвідувала курси медсестер, які провадив Євген Озаркевич.

У червні 1914 р. поїхала гостювати до своєї тітки по матері Олександри Ігнатович у с. Плютенці біля Білої Церкви. З липня 1914 р. мешкала у Києві й працювала сестрою милосердя у місцевому госпіталі. Додому навідалась аж 1917 р. – поклала квіти на могилу батька й повернулася до Києва. У столиці вона, крім праці в шпиталі, долучилася до харитативної (допомогової) діяльності українським арештантам, яку проводили її дядько Володимир Ігнатович та Євген Чикаленко. Входила до складу ревізійних органів Українського центрального галицько-буковинського комітету допомоги жертвам війни при УЦР. Анна вела курси української мови для вояків та неграмотних громадян.

У січні 1919 р. Анна Франко поїхала до Берліна з місією Червоного Хреста для допомоги українським полоненим. Там вийшла заміж за лікаря Петра Ключка (1891–1948). Протягом 1921–1939 рр. жила у с. Довге на Закарпатті (тодішня Чехословаччина; нині Іршавський район Закарпатської області). Подружжя мало двох синів – Тараса (1920 – 15.VIII. 1983) і Мирона (26.II. 1922 – 12.IX. 2004). 1933 р. була на відкритті пам'ятника на могилі Івана Франка на Личаківському цвинтарі.

1939 р. переїхала зі сім'єю у Відень, 1946-го – у Зальцбург (Австрія), а 1948 р. (після смерті чоловіка) – в Торонто (Канада). У Канаді працювала медсестрою в «Східному загальному шпиталі» («East General Hospital») та «Новому шпиталі «Гора Синай» («New Mount Sinai Hospital»). Діяльною була і в культурно-суспільному житті українських емігрантів, часто виступала з доповідями, брала участь у різноманітних виставках, конференціях, зустрічах з громадськістю, публікувалась у діаспорних виданнях («Рідна школа», «Життя і школа», «Визвольний

² Саме цю дату народження Анни Франко вказано у виписці з метричних книг про дітей Івана Франка від 25 серпня 1912 р., завіреній підписом Йоана Дігона та печаткою православної Святогеоргіївської церкви у Львові (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 3. № 2547). Щоправда, у франкознавчій літературі фігурує кілька різних дат народження Франкової доньки. Так, автори приміток до 50-ти томного зібрання творів Івана Франка вказують, що донька письменника народилася 3 серпня 1892 р. (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Київ : Наук. думка, 1986. Т. 49. С. 689); науковці В. Бонь, Р. Горак, М. Шалата називають іншу дату – 3 вересня 1892 р. (*Бонь В.* Анна Франко-Ключко // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. Львів : Каменяр, 2001. Вип. 2. С. 56; *Горак Р.* Листи до батька // Там само. – С. 239; *Шалата М.* Життя і слово Франкової дочки // *Франко-Ключко А.* Для Тебе, Тату. Київ : Ярославів вал, 2010. С. 5).

шлях», «Жіночий світ», «Новий шлях», «Наше життя», «Гомін України», «Свобода» та ін.).

Націоналістичні погляди Анни, її активна громадська позиція позначилися на тому, що ім'я доньки Івана Франка стало проскрибованим у підрадянській Україні. Отож спецслужби СРСР не дозволили приїхати їй і на столітній ювілей батька, що відбувався 1956 р. в Україні. Батьківщину відвідала аж навесні 1967 р. та вдруге – у листопаді 1971-го.

Померла у Торонто 24 квітня 1988 р. Свої останні дні провела у Пансіоні для літніх громадян, що носив ім'я Івана Франка.

Заповітним бажанням Франкової доньки-емігрантки було повернення додому, в Україну. На милу серцю Батьківщину вона завжди линула у своїх мріях, творчих фантазіях та спогадах. Тут хотіла бути похованою поруч з могилами своїх батьків. Не судилося...

Проте сьогодні творчий доробок Анни Франко-Ключко впевнено повертається на рідну землю до українського читача. Окреме видання творів Франкової доньки під назвою «Для Тебе, Тату» (Київ, 2010), що його ретельно підготував Михайло Шалата, наочно репрезентує багатогранність її таланту³. До солідного за обсягом та рівнем наукового апарату тому ввійшли мемуарна книга «Іван Франко і його родина», статті «Як учив і виховував Іван Франко своїх дітей», «Ольга Франко в правдивім світлі», «Рукописи Івана Франка в Канаді», «Франко й Ґанді», «Література для дітей в творчості Івана Франка», оповідання «Фантазія», «Цвіт яблуні», «Різдвяний подарунок», казка «Кришталева королівна», нариси «Великдень у Карпатській Україні», «Українська писанка», «Відхилена маска», «Мадонна», «Згадка про минуле й потреба сучасності», «Тепло рідного краю», есе «Поїздка до Вінніпегу» та ін.

І це далеко не повний перелік творчого доробку Анни Франко-Ключко. Поза книжковим виданням «Для Тебе, Тату» залишилося ще чимало праць Франкової доньки. Як-от статті «Замилування великого поета» (1958), «Д-р Іван Франко і його докторат» (1959), «Іван Франко та еспанська література» (1962), «Бібліотека мого батька. Спомин» (1963), «Ставлення мого батька до селян» (1966), мемуарні нариси «Це була моя вчителька», «Листи до товаришки» (обидва 1957)⁴, «Іменинний пиріг», «Лист від брата» (обидва 1958) «Перший сніг», «На порозі одного життя» (обидва 1959), «Історія однієї приязні» (1960), «Найкращий Великдень» (1962), а також статті про історію української моди та народного строю («Шляхом віків», «Українські нотки», 1960), кулінарні рецепти тощо.

---

³ Див.: Франко-Ключко А. Для Тебе, Тату. Київ : Ярославів вал, 2010. 576 с.

⁴ «Листи до товаришки» А. Франко-Ключко републіковано: Тихолоз Н. «Та вернімося до школи: там сонце, молодість, життя...» (Спомини зі шкільних літ Анни Франко) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна: Франкознавство. Львів, 2011. Вип. 55. С. 304–337.

Усі ці тексти пера Анни Франко-Ключко дають змогу по-новому осмислити життєтворчість Франкової доньки та її великого батька, розкривають малознані сторінки українського культурно-історичного життя в еміграції, а також дають можливість глибше зрозуміти уже, здавалося б, відомі факти. Так, фахове коло літературознавців знало Анну Франківну головно як авторку прекрасних емоційно насичених мемуарів «Іван Франко і його родина» (Торонто, 1956). Проте маловідомим (або й зовсім не відомим) для українського читача залишається полемічний дискурс, пов'язаний із проблемами, що їх порушила авторка у своїх мемуарах. Зокрема, погляд Анни Франко на взаємини (творчі й не тільки) двох велетнів української культури – Івана Франка та Михайла Грушевського – породив широку дискусію на сторінках діаспорної періодики. Очевидно, розірваність українського літературно-наукового процесу є причиною того, що сучасні глибокі та вдумливі дослідження стосунків Івана Франка та Михайла Грушевського авторства Галини Бурлаки⁵, Ігоря Гирича⁶, Сергія Квіта⁷, Віталія Тельвака⁸ або майже не згадують про візію доньки Франка та про дискусію, яку вона викликала, або застерігають науковців «дуже обережно ставитися» до спогадів Анни Франко-Ключко, що писані «під тиском кон'юнктури чи органів служби безпеки»⁹. Саме тому полемічна стаття Анни Франко-Ключко «В обороні правди», що була опублікована у канадській газеті «Гомін України» (1963. – № 28–30, 33, 34, 36, 40–47), заслуговує на особливу увагу та об'єктивну оцінку у сучасній гуманітаристиці. Це необхідно зробити хоча б для відновлення історичної справедливості. Однак про все за порядком...

Отже, 1956 р. в Торонто опубліковано працю, над якою донька письменника працювала більше ніж 20 років і з якою назавжди увійшла в історію франкознавства, – «**Іван Франко і його родина. Спомини**». Ця книга мемуарів написана легким і жвавим стилем та пронизана глибокою ностальгією за отчим домом, родиною, Батьківщиною. Спогади Анни Франко-Ключко надзвичайно зворушливі, ліричні, інтимно-особисті, іноді болючі, тяжкі, навіть трагічні, водночас сповнені великої та ніжної любові до батьків та родинного гнізда. Попри емоційність та суб'єктивність оповідачки, виклад відзначається глибокою

⁵ Див.: Бурлака Г. М. Грушевський та І. Франко // Українське літературознавство. Львів, 1993. Вип. 53. С. 28–43.

⁶ Див.: Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // Франкознавчі студії. Дрогобич : Коло, 2007. Вип. 4. С. 590–642.

⁷ Див.: Квіт С. Іван Франко і Михайло Грушевський // Слово і час. 1991. № 1. С. 61–70.

⁸ Див.: Тельвак В. Взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського в історіографічній традиції // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць. Дрогобич : Коло, 2005. Вип. ІХ. С. 48–60.

⁹ Бурлака Г., Гирич І. Франко і Грушевський: спроба об'єктивної характеристики / Галина Бурлака, Ігор Гирич // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ : Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, 2010. Т. 5. С. 64.

правдивістю, граничною відвертістю й щирістю. Тим паче, що авторка мемуарів мала можливість писати їх так, як відчувала, вільно, незаангажовано, без кон'юнктурних догм та партійного тиску, одним словом – без цензури. «Я старалася задокументувати факти з життя мого батька і його цілої родини без фальшу й прикрашування, без замовчувань або переіначувань, що не раз приходилося мені робити з великим болем у серці», – зізнавалася Анна¹⁰.

На тлі інших мемуарних свідчень про письменника, які так чи інакше, а все ж зображають Івана Франка відчужено, фрагментарно-епізодично й однобічно (як правило, в якомусь одному вимірі – чи то суспільному, чи то літературному), книга Анни Франко-Ключко вигідно вирізняється своєю багатогранністю (адже, крім батька, тут оповідається і про рід матері – Ольги з Хоружинських; подано короткі життєписи братів – Андрія, Тараса та Петра; охарактеризовано людей з найближчого оточення письменника), широкоформатністю, охопленням великого часового періоду (від раннього дитинства Анни, тобто від середини 90-х XIX ст., і аж до ювілейного 1956 р.). Фактично – це одні з небагатьох спогадів, у яких так детально висвітлено родинне життя письменника, його побут, а також ті думки й переживання, які хвилювали Івана Франка і якими він ділився лише з найближчими, у колі родини. Особливо цінним є те, що праця Анни Франко – це не свідчення відстороненого сучасника, а своєрідний погляд «зсередини», погляд члена Франкової сім'ї, його єдиної доньки на письменника, його колег та епоху загалом. Особливий і неповторний внесок доньки Івана Франка у франкознавство полягає у тому, що вона вперше почала досліджувати письменника не лише як окрему самостійну творчу особистість, а в його родинному оточенні. Отож Анну Франко-Ключко можна з повним правом назвати **засновницею франкознавчої фамілістики**.

У споминах Іван Франко постає як «живий чоловік»: ніжний і суворий, радісний і сумний, безжурний і заклопотаний, здоровий і хворий, у час праці й відпочинку, у дні звершень і дні сумнівів, на вершинах перемог і «на дні» поразок. Тут він – не лише письменник, науковець та громадський діяч, а й люблячий батько й чоловік, завзятий рибалка і збирач грибів, мандрівник і природолюб. Особливу цінність мають факти, що розкривають умови життя і праці митця, прочиняють двері у святая святих Івана Франка – у його творчу лабораторію. Мемуарна книга Анни Франко-Ключко дає змогу відчутти щоденні клопоти письменника, емоційно-психологічну ситуацію в родині, уважніше придивитися до рідних, друзів, сусідів, знайомих, гостей Франкової оселі. А серед них – ціла галерея представників тогочасної еліти: мистецької (Михайло Павлик, Микола Вороний, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Борис Грінченко, Наталія Кобринська, Володимир Гнатюк, Сидір Твердохліб, Василь Пачовський, Михайло

---

¹⁰ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. Торонто : Ліґа визволення України, 1956. С. 6.

Яцків, Микола Лисенко, Соломія Крушельницька, Іван Труш, Юліан Панькевич та ін.), суспільно-політичної (Михайло Грушевський, Сергій Деген, Семен Вітик, Євген Олесницький), духовної (Андрей Шептицький).

Здебільшого авторка спогадів прихильно відгукнулася про батькових друзів та гостей дому. Так, із симпатією вона писала про проф. Володимира Коцовського, присмні враження у неї залишилися від візитів Миколи Вороного, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського. З особливим пієтетом Анна згадувала Андрея Шептицького, «визначну людину, кристального характеру, ученого, високо освіченого і культурного чоловіка», «великого націоналіста і народодлюбця»¹¹.

Водночас Анна неприязно висловилася на адресу Михайла Павлика, назвавши його людиною «обмежених здібностей», «фальшивим другом», «малим Макіавеллі», «безмежно заздрісним на геній тата і його вплив на громадянство»¹². Оцінка довголітнього найближчого соратника Івана Франка різка, гостра, але, вочевидь, має під собою об'єктивні підстави. Адже Михайло Павлик як товариш письменника далеко не завжди поводився коректно: будучи частим, майже щоденним, відвідувачем Франкової домівки, користуючись довір'ям, приязню і гостинністю її господарів, він нестерпно ревнував Івана Франка до сім'ї, не любив, ба навіть – зневажав його дружину Ольгу, та й позаочі про домашні справи поета висловлювався іноді аж надто відверто й нетолерантно. Не завжди по-джентльменськи поводився він і у взаєминах Івана Франка та Михайла Драгоманова. Зрештою, на «нещирість» натури Михайла Павлика, «скритість» характеру та «нетактовність» вказували й інші сучасники, як-от Антін Дольницький¹³ чи Михайлина Рошкевич (Іванець)¹⁴. Анна в мемуарах репрезентувала негативний, конфліктний (хоч і правдивий) аспект стосунків свого батька з Михайлом Павликом. Проте у зв'язках обох товаришів були, крім гірких сторінок, і чимало плідних хвилин гідної співпраці на користь української культури. Однак це, очевидно, предмет окремої студії.

Схоже охарактеризувала донька письменника і Михайла Грушевського як людину кар'єристичну, автократичну, амбіційну, цинічну і при цьому «пересічну», «заздрісну на татову славу і авторитет серед громадянства», яка «з тайного й пониженого суперника стає одвертим ворогом тата»¹⁵. Анна закидала історикові як голові НТШ неадекватне й негідне поводження з батьком,

¹¹ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. С. 35, 36.

¹² Там само. С. 34.

¹³ Дольницький А. Спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатьюка. Львів: Каменяр, 1997. С. 82.

¹⁴ Рошкевич (Іванець) М. Спогади про Івана Франка / Михайлина Рошкевич (Іванець) // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатьюка. Львів: Каменяр, 1997. С. 110.

¹⁵ Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини. С. 60, 75.

звинувачувала його у неприйнятному нав'язуванні поетові великої кількості підрядної, «чорнової» коректорської роботи, загалом у надмірній експлуатації, що негативно впливало на психофізичний стан Івана Франка: «Тато кожного ранку заходив до Грушевського до його дому на наради в справі видань. Повертався звідти подражнений, пригноблений і мовчазний. <...> Грушевський відносився до тата нетактовно, помітував ним, накидував йому свою волю, нетактовно підкреслюючи, що тато є йому підвладним. Татова горда і вільна вдача не переносила накидування чужої волі і підвладності. Тато глибоко обурювався і терпів»¹⁶. Саме від конфлікту з Михайлом Грушевським з приводу перенесення 1907 р. редакції ЛНВ до Києва, що фактично позбавляло Івана Франка постійного заробітку, авторка виводила початок хвороби батька: «Цей удар мов громом вразив тата. Він прийшов з засідання цілком зломаний. Цілу ніч не спав, ходив з кімнати до кімнати й сам до себе говорив. Я збудилася, почувши неспокійні кроки, і почула, як тато раз-у-раз повторяв: «Це Грушевський винен, це Грушевський винен, це Грушевський винен», – так усе по три рази цілу ніч. Наступними днями почалась тяжка хвороба, що заатакувала його мозок, спаралізувала руки. Із здорової людини впродовж кількох днів тато став немічним, частинно душевно хворим»¹⁷.

Така категорична негація особи Грушевського у спогадах доньки Каменяра не минула непоміченою і для радянських, і для діаспорних критиків.

Книга «Іван Франко і його родина» у підрадянській Україні належала до забороненої лектури, а тому не поширювалась і жодного разу не перевидавалась. Однак вигідні режимові пасажі зі спогадів доньки (до яких не випадково втрапили і контрверсійні судження про Михайла Грушевського) усе-таки опублікували. Того-таки 1956 р. у київському журналі «Дніпро» (№ 6) та львівському збірнику «Іван Франко у спогадах сучасників» (упорядники О. Дей та Н. Корнієнко) без погодження з авторкою з'явилися уривки споминів під заголовком «Останній поцілунок». У примітці до публікації значилося, що спогади «друкуються за текстом, надісланим для цієї книги Т.І. Франком»¹⁸. Насправді ж ані Тарас Франко, ані його сестра дозволу на їхній друк не давали. Ба більше – спогади вийшли без їхнього відома: рукопис, що його надіслала Анна для ознайомлення братові, перехопила радянська пошта й скерувала у відповідні органи, які й попрацювали над добіркою необхідних для видання фрагментів. Отож саме оті «правильно» відібрані, вигідні режимові твердження Франківни було поставлено на службу системі, майстерно використано для ілюстрації ідеї класовості літератури: Івана Франка, що займав почесну нішу «революціонера-демократа»,

---

¹⁶ Там само. С. 60.

¹⁷ Там само. С. 76.

¹⁸ Іван Франко у спогадах сучасників / Упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. С. 586.

робітничо-селянського письменника, та Михайла Грушевського, таврованого ганебним клеймом «буржуазного націоналіста», представляли не лише як світоглядно-ідеологічних антагоністів, а ще й як особистих ворогів.

Натомість національно зорієнтована українська діаспора, для якої Михайло Грушевський був не тільки і не стільки українським ученим та культурником, скільки певним символом української незалежності й соборності, безпідставно звинуватила Анну в агентурній співпраці з тоталітарним більшовицьким ладом. Вороже ставлення до Михайла Грушевського сприймалося як посягання на українську державність, національну ідентичність. Тож не дивно, що в діаспорних виданнях з'явилися статті, покликані реабілітувати дискредитоване ім'я українського історика. Зокрема, в Німеччині Володимир Дорошенко виступив з публікацією «Іван Франко і Михайло Грушевський» (Сучасність. 1962. № 1, 2), у якій прагнув об'єктивно оцінити взаємини двох великих українців. Намагаючись «примирити» Грушевського з Франком, автор наводив чимало висловлювань з обох боків, які підтверджують їхню взаємну повагу та плідну співпрацю. Щоправда, Володимир Дорошенко у своїх розвідках зайняв позицію «адвоката» Михайла Грушевського.

Спогади доньки Івана Франка автор називає такими, що пломеніють «зоологічною ненавистю до великого історика»¹⁹. Він схильний більше довіряти «заслуженому діячеві» [тобто самому Михайлові Грушевському. – *Н. Т.*], аніж «малій дівчинці, що мала ледве два роки, коли Грушевський прибув до Львова, шість, коли він притягнув до НТШ її батька, і п'ятнадцять, коли Франко вже тяжко захорував»²⁰. Тому нігілістично коментуючи чи не всі свідчення Анни Франко, Володимир Дорошенко водночас надто апологетично й безапеляційно ставиться до тверджень Михайла Грушевського. Негативне ставлення Франка до Грушевського він пояснює в основному хворобою письменника. Але очевидно й інше: емоції, які тамувала у собі здорова людина, у час хвороби (тим паче – психічної) виявлялися назовні з усією силою.

Безумовно, критичні судження Анни Франко-Ключко про Грушевського дещо перебільшені й суб'єктивні. Подекуди вона надміру згустила фарби, надто демонізувавши роль Грушевського в життєвій драмі свого батька. Проте звинувачувати її у фальшуванні фактів або неправді також немає підстав. Як відповідь Володимирові Дорошенку Анна написала статтю із промовистою назвою «В обороні правди», в якій наполягала: «...Правду і тільки правду я подала у моїх спогадах»²¹. І тут вона не лукавила. Зрештою, гірку, набагато болючішу, правду про важкі психічні стани своєї матері любляча донька написала з не меншою відвертістю, аніж про М. Павлика чи М. Грушевського. Навіть якщо

¹⁹ Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. 1962. № 2. С. 23.

²⁰ Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. 1962. № 1. С. 31.

²¹ Франко-Ключко А. В обороні правди // Гомін України. 1963. № 36. С. 10.

вона з роками і могла помилятися в окремих фактах, то в емоційних оцінках (а саме такими і є її судження і про Михайла Грушевського, і про Михайла Павлика, і про Ольгу Франко) вона навряд чи щось перекрутила. «Я далека від того, щоб не визнавати праць і заслуг Грушевського як історика. Місце у моїх спогадах знайшов М. Грушевський передусім як людина, що мала відношення до мого батька. Щодо Грушевського як політика і громадського діяча, то чей же наша історія вже сказала своє слово про нього»²². Отож емоційне несприйняття особи історика було пов'язане не так із його професійними якостями, як з індивідуально-особистісними, морально-психологічними.

«Правда, хоч часом і прикра, одначе правдою залишиться, і ніякі викрутаси і крутіства її не замінять. Большевики інтерпретують на свій лад не одну нашу правду. Чи тому маємо мовчати і правди не голосити?»²³, – наполягала Анна Франко-Ключко. У своїй правдомовності нагадувала Івана Франка²⁴. Усупереч громадському осудові, нерідко на шкоду самій собі говорила правду. Гранично відверто. Щиро. Шокуюче. Прямо розповідала про те, про що перемовлялись пошепки або й узагалі воліли мовчати. «Не мовчи, коли, гордо пишаючись, / Велегласно брехня гомонить, / Коли, горем чужим утішаючись, / Зависть, наче оса та, бринить, / І сичить клевета, мов гадюка в корчи, – / Не мовчи!»²⁵, – учив її батько. І Анна не мовчала. Не могла. Не хотіла. Правдолюбність була у неї в крові. Була гідною донькою свого батька. Звикла чесно нести свій хрест і перти «проти рожна». Зрештою, вона таки говорила правду... Гірку, неприємну, але правду...

Адже те, що Грушевський був «автократичної вдачі», різкий, впертий, «безцеремонний» та «задирикуватий» відзначали й інші його сучасники. Так, Роман Чубатий свідчив: «Йому [І. Франкові. – Н. Т.] доводилося співпрацювати і з проф. Михайлом Грушевським, що був автократичної вдачі. Іван Франко мусив часто поступатися йому, узгіднюючи плани діяльності НТШ. Можна припустити, що не легко приходило це Іванові Франкові, бо М. Грушевський, по вдачі задирикуватий, чинив йому інколи різні труднощі і, як сусід при спільній межі

---

²² Франко-Ключко А. В обороні правди // Гомін України. 1963. № 34. С. 7.

²³ Франко-Ключко А. В обороні правди // Гомін України. 1963. № 36. С. 10.

²⁴ Для прикладу наведемо хоча б цитату з ювілейної статті Івана Франка про Михайла Павлика: «Коли мій малюнок вийшов непідхлібний для ювілята, то се не моя вина. Моїм пером не руководила ані особиста злість, ані партійна пристрасть, а тільки бажанє правди. Що не зводжу тут з д. Павликом ніяких приватних рахунків, се, думаю, признає мені кожний безпристрасний читач. Лиш усталене фактичної правди видалося мені доконче потрібним із огляду на ті численні легенди, які народили вже протягом 30 літ довкола особи д. Павлика і яким поперед усього здається, повірив він сам» (Франко І. Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки // ЛНВ. 1905. Т. 29. С. 186).

²⁵ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ : Наук. думка, 1976. Т. 3. С. 393.

(вул. Понінського), не раз виводив його з рівноваги»²⁶. Осип Маковей про свою співпрацю в «Літературно-науковому віснику» писав: «До редакції належали, як відомо, Іван Франко і Мих[айло] Грушевський, люди, котрим я нічим не дорівнював. Франко не путав мене у моїй роботі; Грушевський був досить безцеремонний не тільки зі мною, але й з Франком»²⁷. Зрештою, сам Володимир Дорошенко визнавав: «Грушевський від природи був автократ, а в Галичині ця сторона його вдачі ще більше розвинулася завдяки його передовому становищу в НТШ і в українському громадянстві, що звикло з шанобою схилитися перед заможною, незалежною і впливовою людиною»²⁸. Як людину «амбітну в кращому – і амбіційну в гіршому розуміннях»²⁹ характеризував відомого історика і Ярослава Дашкевича. І тут-таки додавав: «Безсумнівна висока авторитетність в питаннях історії України та суміжних країн» межувала в особистості Грушевського з «авторитарністю – у ставленні до учнів», «принциповість і впертість» поєднувалася з «конфліктністю та злопам'ятністю у наукових та науково-організаційних справах»³⁰.

Безперечно й те, що в негачії Грушевського Франківна опосередковано (і, ймовірно, підсвідомо) перейняла ставлення до нього своєї матері, яка не надто любила сусіда, а також роздратовані реакції «недужого духу» батька. Тож суб'єктивність Анни цілком закономірна, обумовлена здоровою, природною любов'ю доньки до своїх родичів. Урешті-решт, не можна заборонити дитині любити своїх батьків, вважати їх найкращими у світі, щиро співпереживати з ними й гнівно обурюватися.

Взаємини двох людей (тим паче, якщо вони творчі та ще й геніальні) значно складніші, ніж взаємини двох монументів. Так само, як і стосунки двох сусідів, що є набагато складнішими, ніж стосунки двох колег. А у випадку з Франком та Грушевським усі ці чинники спрацьовували. Обидва – визначні громадсько-культурні діячі, зв'язані сусідськими та адміністративно-ієрархійними (начальник/підлеглий) відносинами, не завжди мирно жили між собою, як і не завжди сварилися. Це були взаємини двох творчих, амбітних, безмежно працелюбних, наполегливих, самовідданих, авторитетних українців, гідних називатися великими, що змагалися між собою, конкурували за першість, навіть у чомусь заздрили один одному, але й водночас мали один на одного великий вплив, взаємно шанувалися. Якщо послуговуватися терміном німецького

²⁶ Чубатий Р. Спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. Львів : Каменяр, 1997. С. 533.

²⁷ Автобіографія О. Маковея / Публ. Д. Лукіяновича // ЛНВ. 1925. Т. 88. Кн. 11. С. 235.

²⁸ Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. 1962. № 1. С. 33.

²⁹ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість // Дашкевич Я. Постаті : Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів : Піраміда, 2007. С. 385.

³⁰ Там само. С. 386.

літературознавства, то стосунки Михайла Грушевського й Івана Франка вимірюються парадигмою – «дружба-ворожнеча». Недаремно Петро Франко писав, що їхні відносини нагадували йому «незабутніх Гете і Шіллера»³¹. Взаємини обох великих українців визначала здорова креативна конкуренція, що рухає науковим прогресом, сприяє творчому розвитку, стимулює до активної і систематичної праці. Індивідуальні життєві історії і творчі доробки кожного з них вражають, неповторні й визначні. Історія вже давно їх розсудила, відвівши кожному з них гідне місце у національно-культурному, суспільному і державотворчому житті України.

---

³¹ Франко П. Спогади про батька // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. Львів : Каменяр, 1997. С. 457.

Анна ФРАНКО-КЛЮЧКО

В ОБОРОНІ ПРАВДИ

Деякий час тому прийшлося мені познайомитись із змістом статті В. Дорошенка¹ в місячному журналі «Сучасність»² за січень і лютий 1962 р. під заголовком «І. Франко і М. Грушевський».

Перше, що привернуло мою увагу, – це замітка на першій сторінці знизу такого змісту: «Текст доповіді, виголошеної на Франківській конференції УВАНУ³ 22. III. 1956 р. в Нью-Йорку». Отже, треба було аж шість років часу, щоб виголошену на Франківській конференції доповідь опублікувати в журналі.

На вступі автор статті-довповіді В. Дорошенко зазначає, що проблему відносин між І. Франком і М. Грушевським розглядає об'єктивно і згідно з історичною правдою, проте в надто багатьох місцях ані заповідженої об'єктивності, ані правди немає.

Також неприємно вражає в усій статті тенденція автора надати відносинам Грушевського до Франка характеру протегування, бо це, мовляв, був Грушевський, який дозволив Франкові працювати в НТШ⁴. Грушевський, немов малу непокірну дитину вів І. Франка в праці, дозволяючи на це й на те, та ще до того не з власної ініціативи, а оглядаючись, що скажуть панове польсько-австрійські урядовці з Барвінським⁵ на чолі. Той «народовець» Барвінський, який, як писав Іван Франко в листі до Драгоманова, не постидався з'явитися на польському балю в Кракові, зодягнувшись у польський контуш⁶. Але В. Дорошенко не пише про те, що І. Франко був тією скелею, яка протиставилась усякій угодовщині, замарковуючи яскраво самотність українського народу. Чи не він у Галичині своєю працею розпалив вогонь, що перетворив галичан в українську націю?

У своїй статті, що була читана на «Франківській конференції УВАН» з нагоди 100-літніх роковин з дня народження І. Франка, В. Дорошенко всю свою увагу звернув на вивищення М. Грушевського і... приниження І. Франка.

В. Дорошенко запевняє, що М. Грушевський «прийшов до Львова не як якийсь нікому незнаний найманець, а як **відомий вчений**¹, на додаток чоловік матеріально незалежний» (ст. 23 «Сучасності» ч. 1). Хоч Грушевського «большевики» малюють нам як запеклого ворога «Росії», але – стверджує

---

¹ Підкреслення всюди мої. – [А. Франко-Ключко].

В. Дорошенко – «Грушевський, у протилежність до Франка, **в своїх писаннях ніколи не заявлявся за самостійність України**. Хоч усі його історичні праці власне угрунтовували цю самостійність», «**він відхрещувався від обвинувачень у мазепинстві**, а називав себе богданівцем». Однак на наступній сторінці В. Дорошенко пише: «Ми добре знаємо, чого саме вони нападаються на Грушевського. Адже ж як учений він у своїх працях з історії України обстоював **самостійність українського** історичного процесу та його незалежність від московського». М. Грушевський «в своїй діяльності керувався не своєкорисними, а національними інтересами».

Щоб підвищити вартість М. Грушевського як українського історика, В. Дорошенко наводить численні вислови І. Франка в такому роді: «Головна сила таланту проф. Грушевського лежить саме в тім, **що він дуже добре орієнтується** (підкреслення В. Дорошенка) в політичних та суспільних відносинах кожної історичної доби... Культурні та політичні відносини старої князівської Русі він характеризує **дуже основно і всесторонньо...**» («Сучасність» кн. 2, ст. 21). На тій же сторінці є ряд інших цитат, в яких підкреслюється праця й значення М. Грушевського.

Для того, щоб правильно оцінити відносини між професором Грушевським і моїм татом та правильно зрозуміти потягнення Грушевського, необхідно спитися на наведених твердженнях В. Дорошенка, бо ж і він розумів, що ці твердження є основою, без якої неможливо правильно оцінити ці відносини і дійти до самих джерел ментальності Грушевського, яка єдина може правильно пояснити нам його поступування.

Перше, наведене нами твердження В. Дорошенка не згідне з правдою, бо проф. М. Грушевський, **вперше** приїхавши до Львова, мав за собою, крім рекомендації Антоновича⁷ і деяких членів «Старої громади»⁸, **тільки магістерську дисертацію**⁹, а це аж ніяк не дає права на означення М. Грушевського як «**відомого вченого**», означення, що його вжив В. Дорошенко в цілях демагогічних, порушуючи тим свою обіцянку «бути об'єктивним».

Натомість те, що він був «матеріально незалежним» – відповідає правді і... змушує кожну справді об'єктивну людину цілком інакше розцінювати деякі вчинки М. Грушевського, про які далі буде мова.

Друге твердження В. Дорошенка також далеко від об'єктивності і зраджує його бажання за спритним сплетом слів приховати правду. А правда ця така: мало сказати, що М. Грушевський не був «запеклим ворогом Росії»; мало сказати, що «ніколи не заявлявся за самостійність України» та називав себе «богданівцем», тільки треба ясно сказати, що він був **приятелем** «Росії», **ворогом самостійності**, який завзято доводив, що Україна могла бути щасливою **тільки** в межах «демократичної вільної Росії» (дивись книжки Грушевського писані в московській мові: «Освобождение Росії і українській вопрос», «Єдність ілі розпаденіє Росії», «Українство в Росії, єво запроси і нужди»¹⁰ та інші). Та і цього ще

мало. Треба розшифрувати, що криється за твердженням В. Дорошенка про те, що «в своїх працях з історії України» М. Грушевський «обстоював самостійність українського **історичного процесу**». Це «езопівське» речення може на перший погляд здаватися неухвалюваному читачеві запевненням, немов Грушевський обстоював самостійність українського народу, самостійність України або бодай стремління українського народу до самостійності. Певно, В. Дорошенко власне й хотів, щоб читач його статті подібне припускав, бо ж це було б на користь М. Грушевському, але ж сам Дорошенко не важився виступити з таким далеким від правди твердженням і власне вжив тільки що наведеного вислову. Про що цей вислів свідчить?

Він свідчить, що його автор є матеріалістом й історію народу розглядає як «процес» подібний хоч би до «процесу» розпаду атому урану або «процесу» вівірювання скель.

Самозрозуміло, можна уважати, що такий «український історичний процес» відбувався незалежно від московського (як напр[иклад], творення з Москви політичного центру відбувалося незалежно від розвитку політичного устрою Новгороду Великого або могли відбуватися в залежності від того чи іншого «процесу», напр[иклад], в Золотій Орді), але це не має нічого спільного з ідеєю існування від майже 1000 років **українського** народу, який в особі своєї еліти, формував у власному інтересі своє життя, своє майбутнє і **був цілком самостійною національною одиницею**, що була така ж далека від московського народу, як і від народу польського, чеського, чи болгарського. М. Грушевський стояв на становищі, що український народ сформувався в часах після розпаду Київської держави, отже на становищі близькому до того, яке заступає сучасна большевицька історіографія, тому Грушевський дає перевагу (див. «Історія України-Руси»¹¹ т. I, ст. 1–2) назві «Мала Русь», «Малоросія», а москалів **вперто** зве «**великоросами**». Замовчує цілковито національні моменти (які відмітив навіть наш літопис¹²) у боротьбі за Київ. Тому писав М. Грушевський дослівно: «Уже в XIV віці, коли вага політичного життя **пересунулася** в сторону великоруську, а українське політичне життя концентрувалося в західній Україні, в державі Галицько-Волинській **до сеї держави** прикладається ім'я "Малої Русі"» (там же).

Отже, визнаючи, що М. Грушевський завдяки винятково сприятливим обставинам (заможність і фінансова незалежність, можливість використовувати працю своїх студентів і т. д.) справді міг написати найбільш обширну історію України (якої однак не закінчив), мусимо також ствердити, що в цій історії він немов свідомо добирає матеріал так, щоб узасаднити український **автономізм**, і так знівелювати самостійницькі прагнення Богдана Хмельницького¹³ та взагалі України. Богдана Хмельницького він, подібно до Костомарова¹⁴, змальовує бунтарем і москвофілом, але аж ніяк не державником. Щойно В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі»¹⁵ довів помилковість так інтерпретувати діяльність

Хмельницького, а новіші дослідження дали досить переконливого матеріалу на доказ, що не може бути й мови про якісь симпатії гетьмана Богдана до Московщини, навпаки – гетьман прагнув до відновлення суверенної держави предків. З огляду на те, оцінюючи тепер історію України М. Грушевського з національного становища, мусимо поставитися до неї більш здержливо, ніж ставився І. Франко, бо тепер переконуємося і бачимо, що об'єктивності в ній мало. Навпаки в ній наявні москвофільські тенденції, а її автор не надто далеко відійшов від Костомарова. Свідомий того до певної міри і В. Дорошенко, а тому й говорить лише про «обстоювання самостійності українського історичного процесу».

Ці ж тенденції виступають і в короткій «Ілюстрованій історії України»¹⁶, яку тому, як свідчить Д. Донцов¹⁷ («Рік 1918» стор. 33, Торонто 1954 р., «Г. У»), використав Скоропадський¹⁸, щоб узасаднити свою заборону святкування пам'яті гетьмана Мазепи¹⁹.

Щодо третього твердження В. Дорошенка, то його слід основно виправити, бо М. Грушевський керувався не «національними інтересами українського народу», тільки своїми особистими національно-політичними переконаннями, а також не чужий був йому й кар'єризм. Адже, коли в Галичині мали вплив Барвінський та інші «новоєрівці», він тримав з ними, коли ж вони втратили вплив – пішов з їх противниками, а коли побачив, що в 1917 році українські соціалісти-революціонери здобули великий вплив серед мас завдяки своїм демагогічним гаслам, – хоча був заможною людиною і ніколи не був соціалістом, – відразу записався до партії соціалістів-революціонерів!

Про політичну діяльність М. Грушевського за часів революції 1917–21 рр. свідчать статті М. Грушевського, зокрема та, де М. Грушевський **по проголошенню IV Універсалу**²⁰ агітує за федерацією і пояснює, для чого були вставлені в текст універсалу слова про те, що про взаємини з сусідами має рішення Установче Зібрання, в якому, як це було відомо М. Грушевському, мали більшість українські соціалісти-революціонери. Цей московський федералізм діячів Ц[ентральної] Р[ади], а в першу чергу М. Грушевського, був однією з найголовніших причин нашого поневолення.

Отже, політична діяльність М. Грушевського в світлі фактів аж ніяк не є такою, щоб ми нею могли захоплюватись.

На четверте твердження В. Дорошенка не потрібно відповідати, його тенденційність ясна із щойно сказаного, як також ясно, що І. Франко інакше розумів не одне твердження М. Грушевського (більше по-українському), ніж його розумів сам історик.

Усе наведене вказує, що М. Грушевського В. Дорошенко свідомо непомірно вивищує, щоб тим самим зменшити значення Івана Франка. Для того ж, щоб мої свідчення і все, що йому не подобається в моїх спогадах, позбавити вартості, не раз підкреслює В. Дорошенко те, що я тоді була дитиною і, мовляв, тому мої слова не можна брати поважно.

З огляду на сказане, дозволю собі навести тут твердження, які торкаються М. Грушевського і І. Франка. Це слова відомого нашого діяча – В. Гнатюка²¹, якого вже не може В. Дорошенко представляти «малою дитиною» і на тій підставі ігнорувати його свідчення.

В. Гнатюк у своєму нарисі «Наукове Т[оварист]во ім[ени] Шевченка у Львові», друкованім у ЛНВ²² за 1925 рік, стверджує наступне (далі подаю цитати, підкреслення всюди мої, а також дещо переповідаю):

«Іван Франко брав участь у працях НТШ зараз від його переміни на наукове» **(себто від 1892 року, отже ще до появи М. Грушевського у Львові).**

«...Року 1895 засновано на пропозицію М. Грушевського “Археографічну комісію”, яка почала видавати “Джерела до історії України-Руси” та “Пам’ятки українсько-руської мови й літератури”. У першій серії друкував М. Грушевський колекції ілюстрацій королівщини руських земель XVI ст.» і **ці збірники завжди виходили своєчасно.** В другій серії «Пам’ятки» **друковано колекцію апокрифів І. Франка. Ця друга серія – не раз появлялася з поважним запізненням.** В тому ж році (1895) почато видавати «Етнографічні збірники»²³ і перші два томи вийшли, як свідчить В. Гнатюк, **«формально під редакцією М. Грушевського, в дійсності ж перший том зредагував І. Франко»** (а другий – В. Гнатюк).

В заснованому 1897 року «Літературно-науковому віснику» став І. Франко одним з чотирьох членів редакції (І. Франко, О. Борковський²⁴, М. Грушевський і О. Маковей²⁵).

«В році 1897 викликав обурення польської читацької публіки І. Франко статтею “Поет зради” в німецькому тижневику²⁶, а серед українців – передмовою до виданої по-польськи збірки його оповідань²⁷. Цим поставив себе у важке матеріальне становище. Тоді ж, до всього, захворів І. Франко тяжко на очі й мусів лежати в темній кімнаті». Як свідчить В. Гнатюк, підтримала **І. Франка в першу чергу тодішня молодь. Б. Панейко** вмістив дещо з Франкових творів у «Житті і слові»²⁸, і він же запропонував «Академічній громаді»²⁹ видати готову збірку поезій (про яку знав) і негайно виплатити гонорар за неї, який і був виплачений у висоті 200 корон (на ті часи – значна досить сума). Так появилася збірка «Мій Ізмарагд» (ЛНВ за 1925 р. т. I, ст. 177–178). Тоді ж засновано було спеціальний фонд для допомоги українським письменникам і ухвалено молоддю влаштувати в 1898 році святкування 25-ліття літературної праці І. Франка (там же).

«Молодь збрала на ювілейний дар І. Франкові – 1400 корон, а НТШ доложило від себе 600 корон і передали ювілярові по концерті в окремій шкатулці 2000 корон».

Далі в тій же статті В. Гнатюк пише про ряд видань або творів самого І. Франка, або про нього самого («Привіт І. Франкові»³⁰, «Список творів І. Франка», зладжений М. Павликом³¹, який обіймав понад сім друкованих аркушів), як рівно ж збірку композицій до поезій І. Франка «Зів’яле листя»³². Далі читаємо таке:

«Се мало місце аж восени 1898 року та приготування комітету розпочалися рік швидше. Про них **знав** М. Грушевський, що вже був тоді головою НТШ і тишився великим довір'ям у всіх кругах. **М. Грушевський дуже числився з думками молоді не лише тоді, але й пізніше** (ось хоч би коли перейшов до партії ес-ерів³³) **і під тим впливом** запросив І. Франка до редакції ЛНВ... Цей факт не тільки визволив Франка від безробіття, **але мав велике значення для дальшого розвитку** Наук[ового] Т[овариств]а ім. Ш[евченка]. Десять найкращих літ життя (1898–1907) віддав він цілковито праці для української літератури й науки і найліпші його праці й твори постали власне в тім часі. Та не тільки він сам працював у товаристві, але й притягав інших, подавав ініціативу до праць, керував ними» (там же). «З 1899 року став Франко головним редактором і на тім становищу витривав до кінця 1906 року, до перенесення ЛНВ до Києва».

У «Видавничій Спільці»³⁴ В. Гнатюк зредагував безплатно понад 150 книжок і І. Франко – **також безплатно** мало що менше.

2 лютого 1897 р. обрано головою НТШ Грушевського і вибрано його в дальших літах (6 разів). Останній раз 29 червня 1913 року, але восени того ж року він зрезигнував з головства. Тоді заступив його д-р Томашівський³⁵.

Але ще до 1892 року, себто до приїзду М. Грушевського до НТШ видавало також і писання І. Франка.

Той же В. Гнатюк стверджує, що М. Грушевський внаслідок діяльності ряду діячів та інших чинників застав добре приготований ґрунт для своєї діяльності. Коли б проф. М. Грушевський був появився 10 літ швидше у Львові, то ледве чи йому було б удалося тоді перевести організацію наукової праці та досягнути видатніші результати.

Заможні члени НТШ до 1899 року, звичайно, не жадали і не одержували гонорарів за свої праці, друковані у виданнях товариства. Однак від того року почали деякі з них домагатися (і одержували) гонорари. Проф. М. Грушевський не брав також гонорарів, але, в 1901 р., бачачи, що інші одержували гонорари, обрахував усе, що було від початку друковано і зажадав 8000² корон гонорару за те все. Це викликало обурення. Йому закидали, що, коли він мав намір брати, то треба було попередніми роками про це сказати і вибирати в міру появи тих праць, а не несподівано домагатися такої великої суми. Це привело до конфлікту і до резигнації М. Грушевського з усіх становищ в НТШ. Приблизно по півроку проф. М. Грушевський, завдяки заходам своїх прихильників, вернувся на попереднє становище (а гроші, звичайно, одержав).

У 1913 році **мусів** М. Грушевський вдруге і остаточно зрезигнувати зі становища голови НТШ і всіх інших функцій у ньому.

---

² Для орієнтації подаємо, що за тих часів можна було видати за ці гроші 6 книжок «Записок НТШ». – [А. Франко-Ключко].

Від 1906 року М. Грушевський, що був автономістом і вірив московській демократії, почав переносити поступово свою діяльність до Києва. Зокрема – переніс туди ЛНВ, хоча **«Видавнича Спілка», що була власником журналу, і редактор його були проти того.** «Чим ближче до війни, – пише В. Гнатюк – тим більше почало в ньому появлятися статей з-під пера самого Грушевського і його одинокого тоді співробітника, що писав під псевдом “Ignotus”³⁶ з острою критикою усієї галицької української політики і всіх політиків. Критика була майже виключно негативна і не давала позитивних вказівок, при яких помочі можна було б її змінити на кращу».

«З другого боку... почав М. Грушевський зраджувати собі чим раз більше осіб і навіть із свого давнішого найближчого кружка... Коли додамо до сього обставину, що він в останніх роках перед війною почав **чим раз довше просиджувати у Києві, не раз по півроку, та що через те терпіли справи товариства...** це знайшло свій вислід у загальних зборах 20 червня 1913 року. Збори, признаючи працю і заслуги М. Грушевського для товариства, вибрали його далі головою, **але не згодилися на виділ, якого він бажав і якого діяльність би зосереджувалася в покинуванню головами, тільки вибрали виділ з осіб, що могли проявляти самостійний спосіб думання. З сим не міг погодитися М. Грушевський і тому він вніс свою резигнацію**» (там же, том I, ст. 369–370).

А ось кілька слів з «Автобіографії О. Маковея»:

«В редакції ЛНВ був я від грудня 1897 до весни 1898. Платили мені 180 корон. Я мав вести переписку, всі коректи і давати до кожної книжки около два аркуші свого матеріялу. До редакції належали, як відомо, Іван Франко і Мих. Грушевський – люди, котрим я нічим не дорівнював. **Франко не путав мене в моїй роботі. Грушевський був досить безцеремонний не тільки зі мною, але й з Франком.** Я відчував це, що менше знаю і ніколи не спротивлювався, але не почував себе свобідним. **Зчеркнення і поправки Грушевського псували не раз і незлу річ. Що людям колись подобалося в “Буковині”, се у ЛНВ під цензурою Грушевського виходило якесь кострубате.**» (ЛНВ за 1925 р. кн. III, ст. 235).

Щоб психологічна силуета М. Грушевського була ще більш яскравою і різною, крім погляду про нього Гнатюка і Маковея, яким В. Дорошенко не може закинути ні того, що вони тоді були дітьми, ні того, що вони є невігласами, мушу спинитись ще на двох дуже характерних справах.

Як знаємо, НТШ поставили фінансово на ноги багаті землевласники-жертводавці з Наддніпрянщини (Милорадовичева³⁷, Семиренки³⁸, Чикаленко³⁹ та інші), а їхні пожертви перевозили довірені особи, до числа яких належав і М. Грушевський, який мав російське громадянство і міг часто їздити до Києва.

Під час мого перебування в Монреалі я була, на запрошення п[ан]і Наталі Геркен-Русової⁴⁰, моєї приятельки ще з Києва, у п[анст]ва Русових. У присутності п[ан]і Н. Русової, її тітки⁴¹ та д-ра Донцова ось що розповів професор Ю. Русов⁴²: В часі одного перебування у Києві, Семиренко вручив гроші для НТШ

і для Франка. Але Грушевський затримав ці гроші і зужив їх для будови свого многоповерхового дому в Києві⁴³. Скликано громадський суд, Грушевського змушено виплатити гроші для НТШ, але Франкові він таки не виплатив. Мені неприємно і прикро було слухати ці слова, знаючи, що родина Русових за зв'язки з І. Франком потерпіла і батько професора свого часу був арештований і я радше сподівалася, що він буде противником Франка. На кінець, він мені сказав: «Ви дуже добре зробили, що написали правду про Грушевського».

Це повторюю слово в слово, що мені тоді було сказано в присутності пані Русової, Донцова і тітки п[а]ні Русової.

А ось друга справа, яка свідчить про подібні властивості вдачі професора.

Грушевський зовсім неясно пише в своїй статті вже по смерті Франка, як він із Франком поставили хату і як купили ґрунт під неї. «Франко, – читаємо, – захотів бути моїм сусідом, я **відпустив частину** ґрунту⁴⁴ і ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували одним заходом». З наведеного виходило б, а посторонні люди могли б повірити, що Грушевський «відпустив», значить відпродав ним уже закуплений ґрунт під хату Франкові, а «за одним заходом» – можна зрозуміти, що дома будовано одним коштом. В дійсності власник цілого великого ґрунту (це були три майже осібні ділянки) найбільшу відпродав Грушевському, найменшу (середню) Франкові, а третя залишилася в посіданні власника, який намовляв Франка купити і її, але Франко побоявся, що не зможе її сплатити. І. Франко заплатив за ділянку зразу 2600 кор., решта залишилася до сплати. Останні рати сплачував син Тарас вже по смерті батька⁴⁵.

Плян обох хат, щоправда, зробив один і той самий інженер⁴⁶, але він передав будову хати І. Франка підприємцеві, а сам зайнявся виключно будовою хати Грушевського. Нечесний підприємець доставляв гірший матеріал, не доглядав будови і поставив димарі так, що вони немилосердно диміли і ми цілі зими мусіли сидіти в майже неогріваній хаті. Дружина Франка⁴⁷, яка вложила майже весь одідичений маєток у будову хати, страшенно переживала нечесне поступування підприємця, ходила кожного дня на будову, а те, що бачила, нервувало її до крайності.

Коли Грушевський і І. Франко закупили ділянки під будову хати, межа між ділянками на ґрунті не була зазначена нічим, але через кілька місяців (може боячися, щоб «Франчата» не забігали в його садок і не топтали мурави), Грушевський з'явився поблизу нашої ділянки з робітниками і за його вказівкою вони засадили дуже густо корчами смугу шириною яких двох метрів. Ми придивлялися тій роботі, але це нас, дітей, зовсім не торкало.

Кілька місяців пізніше Грушевський знову з'явився з робітниками. Цим разом принесли вони не корчі, а велику кількість дощок, стовпів і інше. Зайшовши поза корчі з нашого боку, він докладно визначив, де мають ставити огорожу. Нас це збентежило. Ми були певні, що після звичаю Грушевський закличе І. Франка як сусіда і разом з ним згідно з пляном визначать межу. Ми зараз

же про це повідомили батька, але він тільки махнув рукою. Щойно по зміні власників пляни обох сусідів-парцель було перевірено і **паркан відсунено в бік Грушевського**.

Наведене дає нам досить докладну силуету проф. М. Грушевського як діяча, так і політика, і людини. Ця силуета дуже далека від тієї, яку вифантазував В. Дорошенко. Але ця силуета, що склалася вже не з моїх «вигадок», а з аналізи його праці і свідчень людей, що мусіли з ним співпрацювати та з фактів, поданих відомими діячами, є в цілковитій згоді з тими вчинками М. Грушевського, про які я писала в моїх споминах. («Іван Франко і його родина», ЛВУ, Торонто, 1956).

Мій тато, як це доводить ціле його поступування, хоч (особливо в першому періоді своєї творчості) уважався матеріялістом, в дійсності був великим ідеалістом, що постійно й завжди керувався не егоїстичними міркуваннями, не особистим інтересом, але ідейними вартостями.

Сам В. Дорошенко визнає, що **«Грушевський почував себе в НТШ, як “хазяїн”, якого повинні всі слухатися. Міг часом різко дати відчути свою волю співробітникам, як про це згадують, напр[иклад], О. Маковей і В. Стефанік⁴⁸...»**. «Грушевський керував НТШ міцною рукою». «Грушевський від природи був автократ» (там же). Він міг «дати відчути» свою волю досить гостро, а коли чомусь це «не випадало» зробити, то досягав свого за плечима інших, не виступаючи явно. Бо ж, як бачимо, хоч би зі слів В. Дорошенка та поданих ним цитат, М. Грушевський, коли йшло про осіб «впливових», покійно засягав їх «ради» (напр[иклад], «радився» щодо І. Франка та виконував «поради» впливового Ол. Барвінського). Грушевський писав: «Пробачте, що турбую Вас, та я хотів якнайскорше Вашу думку знати щодо Франка», а висондувавши⁴⁹ ґрунт, звернувся до того ж О. Барвінського з запитом: **«чи можна б йому (Франкові) доручити укладання якого тому, під доглядом загального редактора, якого товариство до видавання джерел поставить»**. Тим «загальним редактором» мав бути М. Грушевський, під якого отже «доглядом» мав би І. Франко «укладати» (себто вести фактично головну редакторську працю).

Барвінський «порадив» таку тактику: «напишуть щось доброго... тоді прийняти і **навіть (!)** ренумерувати, **але не запрошуючи їх** і тим їм (Франкові, Павликові⁵⁰) показати, що й без них робота можлива... «Отже, я рад би, щоб і надалі такі відносини лишилися». Наведені слова цитує сам В. Дорошенко на ст. 25, лише їх затирає і не хоче зробити з них висновків. А основний висновок дуже простий: О. Барвінський бажав, щоб здібності І. Франка **використовувати, але нікуди його не допускати!** М. Грушевський, коли йшлося про його кар'єру – завжди виявляв запобігливість перед тим, хто в той момент мав «силу», бай-дуже, чи то були народовці чи українські есери, ховаючи до кишені свій «автократизм». Коли приглянемося дальшому, то побачимо, що виконуючи наведену «пораду», М. Грушевський, коли висунуто було кандидатуру І. Франка по смерті

Ом. Огоновського⁵¹ на доцента львівського університету⁵² – **виступив проти й голосував проти** кандидатури І. Франка.

Драгоманівці, в тому й В. Дорошенко, як лише пишуть про І. Франка, коли це їм не на руку, то зараз же приписують те «хворобі» Франка. Коли ж І. Франко в тому ж часі десь висловився на їхню користь, тоді про «хворобу» немає й мови. **Така «об'єктивність»** цих панів.

Коли І. Франко пише в 1905 році свого безсмертного «Мойсея», ніхто з них не згадує ані про «надвержене здоровля», ані про «хворобу», але коли в тому ж 1905 році виступив він із слухними цілком закидами (слухність яких довело вже кілька критиків, яким аж ніяк не можна приписати жодної «хвороби») проти Павлика, а потім Драгоманова⁵³, – то В. Дорошенко пише: «**Мабуть**, Франкові виступи проти Павлика в 1905 році **треба пояснити саме впливом надверженого здоровля**». Звичайно, драгоманівцям, щоб справді якимось вийти з прикрого становища, «треба» кинути **бездоказову** (тому й оте «мабуть») вигадку про вплив «надверженого здоровля», а тимчасом коли б Франко по довгій і дбайливій перевірці поглядів не переборював впливу Драгоманова, – він би й далі писав твори надихані цілком іншим духом, ніж «Мойсей», і поява «Мойсея» була б неможлива.

І. Франко ще до 1905 року знав про справжнє ставлення до нього М. Грушевського і тому ще в листі з 1894 року (чи й тоді в словах про Грушевського «говорила хвороба?») до Драгоманова написав: «Розказували мені, що на конференції професорів... всі професори – поляки були за тим, щоб допускали мене, а з русинів Шараневич⁵⁴ не говорив нічого, а Грушевський був проти мене». Вправді В. Дорошенко запевняє, що «це були лише поговори», однак ті «поговори» знав І. Франко. Вони впливали на його свідомість і вони годилися з рядом інших пізніших фактів. Те, що І. Франко не згадав у «Ділі» в 1912 році про М. Грушевського – нічого не доводить, (але в цьому випадку, хоч то був і 1912 рік, В. Дорошенко не згадує про жодну хворобу), бо могли бути у нього міркування, чому він не хотів писати в статті того, що писав у листах до близьких людей.

У кожному разі, в 1907 році, порушуючи в листах своїх, у зв'язку з наміром друкувати свою історію української літератури, відношення Грушевського до себе, І. Франко розцінює його як неприхильне, чи й вороже.

Щоб не повертатись до цієї справи і не спокушати В. Дорошенка писати на тему моїх «молодих років», у кількох словах подаю про що мова, а після того наведу в цілості листи самого Франка в цій справі.

І. Франко, як це видно ще з його листування з Драгомановим, вирішив був написати велику «Історію української літератури»⁵⁵, яка мала б у де чому перевищити «Історію України-Руси» М. Грушевського. Над цією історією літератури, завалений коректами, І. Франко за браком вільного часу не міг працювати так, як хотів. Тому повністю її не викінчив, але мав уже готову частину. Він, після перенесення до Києва «Літературно-наукового вісника» втратив працю

редактора, а тим самим втратив конечні засоби до життя. У зв'язку з тим був змушений видавати свою працю томами, не чекаючи її закінчення. Зрештою і М. Грушевський не інакше друкував свою «Історію».

Ось автентичні листи Ів. Франка в цій справі. Деякі уривки листів наводить В. Дорошенко. Однак повний текст дає ширше та інше наświetлення справи від того, що читаємо в інтерпретації В. Дорошенка. Тому міщу повний текст листів, залишаючи правопис без змін. Перший лист до Трегубова⁵⁶, писаний 30 листопада 1907 р.

«Високоповажний пане добродію Єлисею Кипріяновичу!

По довгих літах мовчанки беруся отсе за перо, щоб попросити Вашої поради в досить важливим для мене ділі. Написав я, бачите, з початком сього року просторий нарис історії нашої літератури і довів її вже до Котляревського, детально і з зацитуванням та розбором найважливіших пам'яток нашого слова, починаючи наверненням південних слов'ян на християнство і першими центрами слов'янської освіти в Моравії, Паннонії, Болгарії, звертаючи на нашу Україну. Про стару домонгольську письменність у мене 8 просторих глав, де обговорено початки й джерела нашого письменства, далі історіографію, агіографію, проповіді і поучення, релігійну полеміку, оповідання й притчі і поезію домонгольської доби. Потім ідуть представлення застою від половини XIV до кінця XV в. і огляд найстаршої верстви людської творчості, далі перший Ренесанс під впливом Реформації, боротьба з унією при кінці XVI в., що продовжується в XVII в., якому, а також XVIII вікові, присвячено по три просторі глави. На аналізі Сквороди я урвав...

Те, що сталося далі, оповідаю Вам у найбільшій секреті і прошу нікому не передавати сього. Може, я сам дурію, а може, взагалі помиляюся в своїх догадах, хоч вони спираються на фактах. Проф. Грушевський належав до тих, що найбільше заохочували мене взятися до праці над представленням повної картини нашої літератури. В тім напрямі я з напруженням своїх сил та серед дуже важких обставин, про які не потребую Вам говорити, працював аж 10 літ у «Літературно-науковому віснику» і «Записках Наукового товариства ім. Шевченка». Не беруся судити про вартість тих праць, та все-таки одно скажу, я вливав у них свою душу, старався виставити скрізь ясно і пластично те, що розумію і як розумію дану річ. Я працював одним тягом понад силу пересічної людини, поки моя сила не вичерпалася і я не став таким полуідіотом, як тепер, коли я втратив пам'ять, коли притупився мій зір і слух, зламалася моя енергія. Признаюся Вам, я покладав деякі надії на свою «Історію української літератури», та тут стрінуло мене щось таке, чого я зовсім не надіявся: проф. Грушевський нараз із великого прихильника і протектора моєї праці зробився її завзятим ворогом. Зразу він домагався, щоб я друкував її в «Літературно-науковому віснику», та коли я звернув його увагу на те, що праця занадто простора і для читачів «Літературно-наукового вісника» може бути нецікава, він замовчав, але робив усе можливе, щоб пересікти мені всяку можливість її публікування. Була давня ухвала видавничої Спілки надрукувати «Історію української літератури» і на мене не раз налягали члени, щоб я засів за таку роботу, якої краще від мене ніхто не зробить. Тепер показалося раптом, що Спілка не має грошей, про можливість кредиту в друкарні проф. Грушевський не

хотів ані слухати, і супроти його волі вся дирекція Спілки провалилася зі своїм жаданням.

Сеї осені я предложив філологічній секції Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка конспект своєї праці; всі дуже одобряли, що така праця нарешті написана, та прийшов проф. Груш[евський], який навіть не слухав мого конспекту, і сказав, що всі секційні видання заповнені вже на пару літ, а окремого видання для "Іст[орії] літ[ератури]" Товариство робити не може, і мене знов поставлено в дураках, дарма, що секція ухвалила жадати від виділу, щоб просив у Міністерства просвіти спеціальної субвенції на надрукування моєї праці. Така секційна ухвала має для виділу чисто теоретичне значення, а виділ зробить те, чого зажадає проф. Груш[евський], а проти його волі виділ не піде.

І представте собі, я ніяк не можу зрозуміти причини його нехиті проти моєї праці. Він не читав її і не бачив її, я сам не вияснював йому свого пляну, а спосіб моєї наукової роботи він мав можливість пізнати з моєї 10-літньої діяльності в редактованих ним "Записках", яким ті мої праці як не як помагали надати не лише сухо науковий, а й новий, сучасний колорит. Чи він зразу признав мене божевільним, що вхопився за діло, до якого він зовсім не здібний, чи йому заздро, щоб я не зробив конкуренції його "Історії" – се було б таке низьке почування, що я й не смію підсувати його такому чоловікові, – а проте я зі своєю працею стою в дурнях і лише дразню цікавість тих, що допитуються у мене про неї.

Так ось моя просьба до Вас, дорогий добродію: чи не міг би я при Вашій допомозі опублікувати свою працю в Києві? Мені було б дуже важно, щоб вона вийшла в Києві, бо зі Львова її б, певно, без мита не пустили. І чи не можна б знайти чоловіка, що хоч поручився б на разі в друкарні або взяв би на себе хоч часть накладу книжки, накладу, який не буде значно вищий понад 1000 рублів? Я думав про д. Ч[икален]ка, але що він інтимний приятель Груш[евського], то я й не маю відваги вдаватися до нього. Може б Ви найшли де такого чоловіка?

А втім, за грішми діло не стане. Може я тут найду декілька приятелів, що захочуть для видання моєї книжки заризикувати по кількадесят гульденів; про таку комерцію вже була мова, і якби я мав певність, що діло піде, то можна б приступити до нього. А нарешті й сам я не без кредиту і міг би в крайнім разі затягнути позичку під застав моєї хати. Діло не в грошах, а в моральній піддержці, якої я тут не маю серед найближчих мені людей. Живу як у пустині, ні з ким не товаришую, бо й людей таких мало, а найбільша часть таких, що соромишся їм руку подати.

Вибачайте, дорогий добродію, що турбую Вас своїми клопотами, та не маю до кого іншого вдатися. А тут ще трапилось, що я вечором розпочав писати свій лист до Вас, а другого дня одержав Ваш листок і подумав: щаслива стріча! Щодо справи, яку [Ви] піднесли в своїм листі⁵⁷, то я думаю, що се діло не вигорить. Хто у нас знає д. Н[аумен]ка⁵⁸ і що він для нас? Щонайбільше міг би я написати листок з поздоровленням, та й то довелось би, мабуть, хоч натяком пригадати йому його колишній лист до Др[агоман]ова від імені «Київської громади», і його заскоки в різні неприяні нам табори, і не дуже відповідний для вченого чоловіка експеримент з "Україною"⁵⁹. Ні, краще вже мовчати.

Ми живемо, хоч і сутужно, а все-таки живемо. Два хлопці поступили на університет, оба на клясичну філологію⁶⁰ ради хліба святого. Один ще в гімназії⁶¹,

а дочка в учительській семінарії⁶². Ольга Хвед[орівна] трохи заспокоїлася, працює багато вдома, таскає з ринку віктуали на голодну сім'ю, а в вільних хвилях почитує книги, з яких витягає лиш ті мудрощі, які й без них були у неї самої. Вона кілька разів зривалася їхати на Україну та відвідати свою рідню, та не стало сили волі. А на себе я махнув рукою: тягтиму своє ярмо, доки стане сили, а там і переверну ноги як зароблений кінь. От і тепер мені доводиться шукати іншої домівки для своєї праці. Завдяки тому, що ЛНВ перенесено до Києва і цілим ділом орудує проф. Груш[евський], моє дотеперішнє редакторство (разом з пенсією по 200 кор[он] на місяць) зробилося фікцією і я попросив Груш[евського] звільнити мене з неї. Він радо згодився, і я тепер, не хочючи вішати зуби на кілок, мусів впрошуватися в співробітники "Діла". Ну, та я не жалуюсь. Більше того, що витерпів досі, мабуть, уже не доведеться терпіти, а там – буде тихо. Остаюсь з правдивою пошаною Ваш щирий Іван Франко.

Львів, д[ня] 30 падолиста 1907, вул. Понінського, ч. 4».

Наведений лист Івана Франка до Трегубова свідчить найкраще про відносини, що існували між Франком і Грушевським. Цього одного листа вистачає, щоб тенденційність писання В. Дорошенка належно зрозуміти.

Я далека від того, щоб не визнавати праць і заслуг Грушевського як історика. Місце у моїх спогадах знайшов М. Грушевський передусім як людина, що мала відношення до мого батька. Щодо Грушевського як політика і громадського діяча, то чей же наша історія вже сказала своє слово про нього.

Щоб не обмежитись лише одним листом Івана Франка про справу взаємин між ним і Грушевським, подаю зміст ще дальших двох листів. При тому дозволю собі підкреслити факт, що копії тих листів не становлять якоїсь таємниці, яку не вільно оголошувати. Тим більше, щодо цього мене приневолили неправдиві твердження В. Дорошенка. А вже зовсім виразною партійною нетерпимістю заносить випад В. Дорошенка в бік організації, яка видала мої спогади «Іван Франко і його родина» – Ліги Визволення України, коли він пише: «...Очевидно ніякий незалежний український часопис не друкував би таких негідних випадів проти великозаслуженого українського вченого і діяча. Вони могли появиться тільки на сторінках органу, ворожого до українського руху...»

Правда, хоч часом і прикра, одначе правдою залишиться і ніякі викрутаси і крутіства її не замінять. Большевики інтерпретують на свій лад не одну нашу правду. Чи тому маємо мовчати і правди не голосити? Зрештою, про історію моїх спогадів знав від мене В. Дорошенко і дивно, що про це він так скоро забув. У дальшому змісті цієї статті про цю історію пригадаю. Правду і тільки правду я подала в моїх спогадах і вважаю, що Ліга Визволення України зробила добру українську роботу, допомігши мені видати друком мої спогади.

У дальшому хай свідчать інші листи мого незабутнього батька Ів. Франка про відносини між ним і Грушевським.

Ось лист до Федора Вовка⁶³ з 17 грудня 1907 р.

«Високоповажаний добродію!

Читав мені сьогодні д. Гнатюк Ваш лист, і дуже він мене врадував.

Я вже близький був до повної зневіри в свої сили, головню через поводження проф. Грушевського, який спротивився виданню моєї "Історії літератури" і в Спілці і в збірнику Тов[ариства] ім. Шевченка⁶⁴ і поставив мене перед евентуальністю друкувати її власним коштом. От тим-то я радо згоджуюся на оферту Вашого Тов[ариства] імени Шевченка⁶⁵ і можу хоч зараз розпочати висилку рукопису. Я слатиму його по дві глави в міру того, як вони будуть зредаговані – написані вже всі 20, аж до Котляревського. Кожда глава дасть аркуш – до двох аркушів друку, так що цілість займе небагато, понад 30 аркушів. Розуміється, що я зараз і сів би писати другу часть, себто від Котляревського до остатніх часів і вбгав би, певно, в дальших 20 або 30 аркушів. Перша часть вийшла тому така простора, що в ній багато виписок із старих текстів, так що вона може служити разом і за хрестоматію. Можу сказати одно, що російська література не має такого повного оброблення, прим[іром], найстаршої доби (починаючи від Кирила і Мефодія), як моя. Про "темні віки" XIV–XV уже ніщо й говорити, а XVIII вік нашого письменства оснований переважно на рукописнім матеріалі. Взагалі кожний розділ дає щось нового і жоден не повторює того, що було писано в дотеперішніх "повістях". Розуміється, що в усій праці мені присвічувала ідея самостійності й оригінальності нашої культури, і я надіюся, що моя "Історія української літератури" стане гідно обік "Історії України" Грушевського, тільки з тою різницею, що написана живо.

Дайте мені знати, чи згоджується Товариство на мій план. Зі скриптом загайки не буде, надіюся, що до місяця вишлю весь у чистім, druckfertig⁶⁶ вигляді. Коректу хоч одну, хоч дві я конче хотів би переглянути, аби не вийшло помилок, особливо в старих текстах. Я з коректою не загаю; зложать аркуш чи два аркуші, і коректа від мене настигне, поки наскладають два дальші. Зрештою від невеличкого опізнення голова не заболить, а к Великодню книжка може бути готова. А друга частина піде ще швидше, бо там більше багатство проробленого мною матеріалу.

Отсе я мав сказати про свою працю; жду відповіді від Вашого товариства⁶⁷.

Ваш Іван Франко.

16/XII 1907.

P. S. Дописую від себе отсе, що говорив сьогодні з проф. Грушевським. Він, почувши про Ваш проект від Гнатюка, раптом став на тім, що я обов'язаний дати літературу до "Вісника"⁶⁸, що у мене контракт і що сам він зв'язаний своєю обіцянкою, надрукованою в "Ділі" і в "Віснику", що Франко дасть нарис історії літератури до "Вісника". Я заявив, що нарис я готов дати йому, бо такий нарис написаний по-німецьки для мадярської "Енциклопедії"⁶⁹, є в мене, і я готов переробити його для "Вісника" в повнішій формі. "Ні, не випадає так, – завважив проф. Грушевський, – там Ви видаєте повне видання, а у нас нарис!" Я сказав, що петербурзька оферта корисніша для мене, ніж друкування в "Віснику", яке займе щонайменше два роки, і так ми не договорилися ні до чого. Йому найбільший клопіт у тім, як виплутатися з його обіцянок, які він поробив в останній хвилі, проводивши мене цілий рік як дурня. Бо я взявся до сеї роботи на усильне запевнення видавничої Спілки, що вона візьме на себе наклад. Тепер же, коли праця готова, раптом показується, що Спілка, себто проф. Груш[евський], не має грошей на такий наклад.

Я зрезигнував з Спілки і вніс у філологічну секцію свою літературу до видання в збірнику секції, та й тут проф. Груш[евський] не побоявся скандалу, прийшов на секцію і заявив, що проти секційної ухвали не має нічого, але збірник секції завалений уже іншими матеріалами на кілька літ, а моя "Історія" мусить подождати. Отсе й була причина, що по Галичині пішли чутки, що проф. Груш[евський] витискає мене з Товариства. З не зовсім зрозумілим поспіхом проф. [Грушевський], вернувши з Києва і почувши про се, поспішився оголосити в "Ділі" кумедну заяву⁷⁰ (яку й я мусив по своїй слабості підписати), що між нами нема ніякого розладдя і що я згодився друкувати свій "Нарис", коли він буде (!) викінчений у "Л[ітературно]-н[ауковому] віснику". Отсе Вам історія, яку прошу дуже не пускати між люди, щоб не було ще більше сплетень, та яку проф. Груш[евського] переїхала дуже Ваша оферта. Та я стану все-таки на тім, що краще йому відкликати свою обіцянку про друкування мого "Нарису" в "Віснику", ніж мені відкинути Вашу оферту. Я не розумію гаразд поступування проф. Груш[евського] в сій справі, бо ж він не цікавився ані разу знати, як виглядає моя робота, нерадо слухав навіть, коли я говорив йому іноді про неї, а тепер сам заварив кашу і пошив мене в дурні. Се мені за мою 10-літню працю в "Вісн[ику]" і "Записках" і за довір'я, з яким я відносився все до проф. Груш[евського].

Гірко мені писати ті слова, та хочу Вам вияснити докладно, як стоїть се діло. І для того прошу Вас ще раз усильно, не кажіть сього нікому і знищте отсей лист, бо проф. Груш[евський] має своїх довірених, які потраплять донести йому все, що я пишу і роблю; про се я переконався й сьогодні ще зайвий раз. А те, що я написав у листі про свою згоду на Вашу оферту, я додержу, хоч би проф. Грушевський робив мені ще більше скандалу. Ваш Іван Франко. Дня 17/XII [1]907».

Хіба і цей лист не потребує вияснення.

Вдача Грушевського, його впливи і крайне неприязна настанова до І. Франка та стосування своєрідного духового терору над, у певній мірі, залежним від нього Іваном Франком, були однією з важливих причин важкого морального терпіння Франка, що згодом привело його до нервового й фізичного заломання.

Хоча б які великі заслуги мав Грушевський як історик, науковець і т. д., то це ніяк не зменшує його вини за фатальну поведінку супроти І. Франка. Навпаки, заслуги тим більше зобов'язують людину бути чесною, справедливою і одвертою супроти інших, зокрема супроти своїх друзів, рівних собі, або й більших.

А оце один лист до Трегубова, що теж не потребує коментаря. Він засвідчить, наскільки твердження В. Дорошенка неправдиві і навіяні якоюсь неоправданою ворожістю до автора «Мойсея» і його доньки – авторки цієї статті.

«Ласкавий і любий добродію!

Оба Ваші листи я одержав⁷¹ та не відписував Вам досі не маючи ніякої певності щодо моєї праці. І тепер такої певності ще не маю, та бодай дам Вам звістку, як стоять мої діла.

Кілька день після того, як я одержав Ваш лист, надійшов від д. Вовка лист до Гнатюка, у якому він доносив, що там у них, у Петербурзі, в Тов[аристві] ім. Шевченка, прочули про те, що я написав "Іст[орію] укр[аїнської] літератури", і просять

запитати мене, чи я не згодився б надрукувати її в Петербурзі коштом їх Товариства, обіцяють гонорар в сумі 1000 руб[лів], із котрих 500 зараз по одержанню рукопису, а по 500 по його надрукуванню. Розуміється, я згодився і написав про се Вовку, але відповіді не маю і досі, а д. Доманицький⁷², дізнавшись про се, пише мені з Закопаного, що на Вовка і на Петерб[урзьке] тов[ариство] нема що покласти надії. Поза сим, мабуть, що фантастичним виходом (жду ще листа з Петербурга!) передо мною лишаються ще дві або три дороги:

1) Друкувати літературу в ЛНВ вроздріб, так що перший том скінчився б за 2–3 роки, та й те ще хто знає;

2) Виєднати (у Груш[евського]) згоду надрукувати мою працю окремою книжкою накладом Укр[аїнської] видавничої Спілки, для якої вона первісно й була написана;

3) Друкувати власним коштом.

Щодо точки 2, то порушу се сьогодні на засіданні дирекції вид[авничої] Спілки. Коли мій проект повалиться, тоді мені лишається лише третій вихід. Щодо покриття коштів друку, майте на увазі ось що:

1) В мене є нерушимий досі кредит у Наук[овому] тов[аристві] Шевченка на 1000 кор. (500 гульд.), які я можу взяти на відробок ("Приповідки", "Апокрифи", Шевченка, Федьковича і т. п.) кожної хвили, коли в касі будуть гроші (се кажу не іронічно, бо Наук[ове] тов[ариство] має все гроші на свої потреби).

2) В разі запотребування більшого капіталу можна би розписати передплати в Галичині і в Росії і обіцяти готові примірники по трохи нижчій ціні.

3) Майте й се на увазі, що тут деякі знайомі обіцялися мені зложити консорцію на покриття коштів друку моєї праці. Я зовсім не палюся до того проекту.

4) Нарешті можна мені тут зтягнути (одну або й дві тисячі корон чи то на вексель, чи на гіпотечку дому). Але се вже крайність, до якої не рад би доводити.

Отсе Вам, любий добродію, мої плани. Якби не йшло інакше, то я друкував би свою книжку неминуче в Києві, з тим рахунком, що вона мала би відбут і в рос[ійській] Україні і в Галичині, коли, натомість, друкована в Галичині вона підпадала би під неможливу митову оплату, яка заперла б мені дорогу на український книжковий торг. Думаю, що справа рішиться незабаром і не загаюся повідомити Вам про все, що надумаю. Остаюся з правдивим поважанням та поздоровленням всім Вашим і всім київським знайомим, що ще не забули мене. Ваш Іван Франко.

P. S. Чи не написали б Ви мені, що се у Вас за "Терновий вінець" плететься, що за люди стоять при нім і чого від них сподіватися? Мене просить до участі д. Ів. Самоненко, але в такій формі, щоб я посилав свої праці на руки д. Ол. Коваленка⁷³, а я вважаю д. Коваленка таким чоловіком, з яким мені не личить мати зносини. Прошу дуже об'яснити мене в сьому ділі! Ів. Франко.

Львів, д[ня] 31 грудня н. с. 1907 р., вул. Понінського, ч. 4.»

Як бачимо, справа видання «Історії української літератури» Івана Франка завдавала йому дуже багато турбот і журби. Він кидався на всі боки, шукаючи когось, хто допоміг би йому видати друком цю працю. Це знали й бачили всі, хто міг і повинен був допомогти дати, але вони не лише мовчали, але й поширювали чутки, що праця не на відповідному рівні і т. д. І цю погану казочку ще недавно

поширював В. Дорошенко, використовуючи на свій лад такі чи інші «докази». Щоб довести, що М. Грушевський ставився до І. Франка добре, В. Дорошенко навів уривок із статті М. Грушевського в журналі Академії Наук «Україна» ч. 6 за 1926 р. під заг[оловком] «В десятиліття смерти Франка»⁷⁴.

Хто уважно прочитає згадану статтю М. Грушевського, той завважить, що також у цій статті М. Грушевський старається довести, що можливість наукової праці І. Франко завдячував Грушевському.

Зрештою в житті часто буває, що люди стараються сплатити моральний довг супроти померлого добрим посмертним словом про нього. Та коли мова про журнал «Україна» ч. 6 за 1926 рік, то дивно, що В. Дорошенко не звернув уваги на чергову статтю в цьому журналі академіка Дмитра Багалія⁷⁵ під заг[оловком] «Іван Франко як науковий діяч».

У цій статті академік Д. Багалій розглядає наукову творчість І. Франка з ділянки українознавства, зокрема українського письменства, і праці Франка з тих ділянок оцінює дуже високо.

«...Найцікавіша розвідка Івана Франка є його суто наукова праця "Варлаам і Йоасаф". Ця розвідка дуже змістовна і однієї її було досить, щоб надати Ів. Франкові вищу наукову ступінь – доктора» (стор. 27).

З приміток до статті бачимо, що праці були друковані в «Записках НТШ» до 1913 р., отже «надверджене» здоров'я не було перешкодою для опублікування творів І. Франка.

Щодо «Нарису історії української літератури», що на думку В. Дорошенка не мала потрібної вартості, бо була написана підо впливом недуги (ст. 12 «Сучасність» ч. 2/26), то академік Д. Багалій про цей «Нарис» у згаданій його статті між іншим пише: «...В своєму "Нарисі" Іван Франко міг спиратися на свої численні спеціальні розвідки з історії українського письменства, з їх новими висновками, де він ішов не битим шляхом, а озброєний глибоким знанням не лише тих пам'яток, що їх він вивчив, а й споріднених з ними в інших ділянках всесвітнього письменства...» («Україна» ч. 6/26, ст. 24).

Думаю, що кращої оцінки «Нарисів» не могло бути.

З «Р. S:» до другого листа бачимо, що сам І. Франко вияснює докладно справу з тією «Заявою», на яку так завзято покликається В. Дорошенко, І. Франко зве ту «Заяву» – «кумедною» і признається, що він її «мусів по своїй слабості підписати», але просить ту справу «не пускати між люди». З поданого ясно, що В. Дорошенко не мав жодного права і не повинен був покликатися на неї.

Намагання не допустити до появи «Історії української літератури» Франка можемо з'ясувати собі на підставі аналогії. Дещо світла на справу кидає нам Томашівський у своїй статті «Під колесами історії»⁷⁶. З неї знаємо, що Грушевський, довідавшись, що Аркас⁷⁷ написав «Історію України» (зовсім не злу), лютився, як посмів Аркас поперед нього писати цю історію. Чи не тому хотів

Грушевський перешкодити Франкові видати його історію літератури, бо таку ж історію задумав написати сам Грушевський?

На тому кінчу першу частину свого виступу в обороні правди, яку я намагалася, забувши непристойний демагогічно-публіцистичний характер «наукової доповіді» В. Дорошенка, видержати в такому тоні, в якому належить говорити з поважними людьми науки. Поважна людина, яка справді об'єктивно розглядає справу, не дозволить собі з метою скомпрометувати ту особу, яку поборює, ширити явно провокаційні натяки, а В. Дорошенко, за браком речевих аргументів, власне того способу хапався.

Він, наприклад, не маючи жодних доказів спочатку, після довшого вступу про ставлення большевиків до Грушевського, обвинувачує мене в тому, немов би то я «опублікувала» свої «спогади» в 6-й книжці київського місячника «Дніпро» за 1956 р. (ст. 20 «Сучасність» ч. 1), а далі пускається в далекойдучі «припущення» і провокаційні «паралелі». В. Дорошенко не вважав потрібним довідатись найперше, як ці спогади туди потрапили, тільки пустився на спроби викликати у наївних різні нездорові алузії і підозріння. Тим часом це було так:

Зовсім не відповідає правді написане В. Дорошенком, немов би то я дала для друку большевикам мої спомини і що тому їх уривки були друковані в 6 книзі київського місячника «Дніпро» за 1956 рік, а потім були передруковані у спеціальному збірнику «Спогади сучасників про Івана Франка»⁷⁸.

В. Дорошенко пише, що большевики у своїй кампанії проти М. Грушевського «використовують спогади Франкової дочки Анни Ключко, які вона опублікувала в 6-й книжці київського місячника «Дніпро» за 1956 рік».

Передруковані ці спогади в поправленій мовно і стилістично формі збірника його сучасників, що вийшов минулого року у Львові за редакцією О. Дея, а також у значно поширеному вигляді в торонтовському тижневику «Гомін України», який випустив потім окрему відбитку (Анна Франко-Ключко, «Іван Франко і його родина». Спомини. Ліґа Визволення України. Торонто, 1956, стор. 131 і 1 непаг.).

Твердження В. Дорошенка не відповідає правді і скрепароване так, щоб кинути пляму на мене і видавництво «Гомін України», що видало мої спогади. З наведеного речення В. Дорошенка виходить, ніби мої спогади в[идавницт]во «Гомін України» видало не за моїм рукописом, а за текстом «Дніпра», лише у значно поширеному вигляді. А тимчасом мої спогади видані Ліґою Визволення України в Торонті займають 131 сторінку плюс 1 непагіновану, як це зазначає таки сам В. Дорошенко.

Спогади у «Дніпрі» зайняли всього 10 неповних сторінок, а передруковані у спеціальному збірнику за ред. Дея у Львові вмістилися, як це видно з примітки В. Дорошенка в «Сучасності» – ч. 3 (13) за 1962 р., стор. 25, – на 17 сторінках (389–406). Отже ясно, що большевики використали без мого відома і згоди приблизно одну десяту частину моїх спогадів, саме те, що для них було вигідне, відповідно виправивши і скоментувавши.

В моїх споминах «Іван Франко і його родина» зазначено, що я написала їх у 1935 році в Карпатській Україні на власне бажання і за порадою мого чоловіка – д-ра Петра Ключка⁷⁹, не маючи тоді ніяких зв'язків ані з комуністичною Україною, ані навіть з рідним братом⁸⁰.

З початком 1956 року я прочитала в тутешніх часописах, що мій брат Тарас працює в Академії Наук УРСР і написала листа до Харкова, думаючи, що Академія Наук УРСР там знаходиться, з проханням подати мені адресу брата. Як відповідь я одержала листа від Тараса, в яким він виявляв велику радість, що мене віднайшов. Після обміну кількома листами зі скупими відомостями про наше життя, брат Тарас написав мені таке: «Я збираюся писати спомини про тата, якщо ти зможеш мені написати, щоб дещо додати до них, – буду тобі дуже вдячний». На це я йому відповіла, що я вже давно написала спомини про тата, а якщо він бажає, пішлю йому для використання. Він попросив мене прислати їх якнайскоріш, що я й зробила. Наступила досить довга мовчанка, я вже думала, що спомини пропали. Але вкінці Тарас написав мені несподівано сенсаційного листа: «Твої спомини дістав, але поки я їх дістав, вони проходили ряд рук без мого відома і дозволу, і, як здається, у скороченому виді без твоєї і моєї згоди будуть друкуватися».

Таким-то способом дещо з моїх споминів попало без мого відома і без моєї згоди і в журнал «Дніпро» і збірник Дея. Тарас ще написав: «Твої спомини зробили тут велике враження, ніхто не хотів вірити, що це писала ти сама».

Побоюючись, що спогади в УРСР можуть бути перекручені, я рішила опублікувати їх тут окремим виданням в ювілейному 1956 р. З тією метою я спершу звернулася до проводу УНО, але вони з рішенням отягалися, а часу залишилось небагато, тож я домовилася в цій справі з Головною Управою Ліги Визволення України в Торонті, де я мешкаю.

Дорошенко з певним розмислом ставить мене поруч большевицького автора О. Дея, пишучи – А. Ключко і Дей, що може робити помилкове враження, немов би то я писала свої спомини в порозумінні з Деєм. Тут мушу рішуче застергтися проти такої інсинуації, бо ні з Деєм, ні з жодним іншим комуністичним письменником я не переписувалась, а твори чи то Дея, чи кого іншого, попали мені в руки принагідно далеко пізніше, після того, як вони були надруковані.

Спростувавши так першу (головну) інсинуацію В. Дорошенка, я дозволю собі перейти в другій частині на більш властивий жінці і дочці І. Франка чуттєво – настроєвий тон. Це тим більше вказане, що як жінці мені вільно подати ряд, на перший погляд дрібних фактів і подробиць, які, однак, разом кидають яскраве світло на цілість справи.

Рішивши написати спомини, я спершу застановилась над питанням, що це властиво «спомини» і як їх писати. У відповідь на це питання я постановила, що писатиму правду і тільки правду.

Часом спомини виринали в моїй пам'яті суцільним образом, часом тільки малими фрагментами, але якийсь образ, невелика подія, образ природи, сказане

чи прочитане речення, голос цілком чужої людини, могли ці фрагменти перетворити у важливу цілість. Такі психологічні властивості помагали мені відтворити давноминулі моменти і події, пригадати людей, навіть вирази їх лиць у тій чи іншій ситуації. Тим більше, що дар спостереження в мене був у юності і зберігся до сьогодні.

Тому то, збираючись писати спомини, старалась я бути своїм власним суддею, старалась думати багато про своє власне життя і про тих, кого згадувала, а тоді в моїй душі воскресали почуття, враження і образи колись давно пережиті, протягом часу немов приспані.

Намітивши собі таку дорогу, я не уважала гріхом писати те все, що я знала про такі чи інші справи та про людей, в тому і про Грушевського, писати правду, пам'ятаючи, що навіть незначні моменти часом мають велику вартість. Я прийшла до переконання, що правда не може зменшувати, ані ображати нікого, в тому і Грушевського. Його наукові праці не загинули і кожен може познайомитись з ними, а вчені – завжди, незалежно від моїх споминів, оцінять їх відповідно до їх справжньої вартості. Про його політичну діяльність найкраще свідчать наслідки: Україна окупована, мільйони людей винищені окупантами, решта в ярмі важкої неволі, а ми – опинилися на еміграції. Чи був Грушевський «президентом» – це питання дискусійне, бо на таке становище його ніхто не вибирав. Що Грушевський людина пересічна в певних відношеннях – це моє особисте переконання. На це склалося багато малих і великих спостережень та подій. Дещо я згадала в своїх споминах, дещо замовчала тільки тому, щоб не перевантажувати неприємними моментами спогадів, які я хотіла зробити якнайбільш правдивими і приємливими для читача. Важко згадувати про все, що писалось різними людьми про Франка. Наприклад, про зовнішній вигляд особи І. Франка один без найменшої застанови і таки сорому писав: «Франко був присадкуватий, рудоволосий, з синіми очима, з стріпихатими рудими вусами...». Справді ж Франко був середнього росту, пропорційно збудований. Виразисте лице з високим чолом, хвилясте волосся і сиві очі давали йому вираз небуденної людини. Скромний, а в розмові веселий і культурний, легко опановував серця і душі слухачів.

Всі ці писання про Франка в більшості протиставляються собі і не моє завдання над ними тут зупинятися. Все ж згадаю дещо з того, що має відношення безпосередньо до цієї справи:

Пані Гардецька⁸¹, донька о. Волянського⁸², написала у своїй критиці на мої спомини:

«Спомини були б цінні, якби не те, що А. Ключко, написала неправду про Грушевського, який під час хвороби І. Франка йому допомагав...»

Зацікавлена тим, п[ан]і Гардецька знає про цю допомогу, в часі її перебування у Торонті я її і мою товаришку запросила до себе. Говорили про різне,

згадуючи роки, коли вона ще була Цьопою, а я Гандзею. Вкінці я запитала її: «А що ви знаєте про допомогу Франкові Грушевського, чи це він допомагав йому власними грошми? Ви мусіли бути в той час у Криворівні, отже знаєте». Видно це питання не було для неї миле, я це помітила, і вона сказала так: «Це було перед початком війни. Його писар привіз гроші зі Львова для Франка і передав їх Грушевському, а Грушевський дав ці гроші Франкові у нас вдома і в нас було враження, що це допомога від самого Грушевського...»

– Значить це були гроші з Франкового фонду, а не власні Грушевського, – кажу і додаю: – зрештою, я тоді була дуже молода і такими справами не цікавилася. Пані Гардецькій стало ще більше ніяково і вона скоро попрощалася. Такі-то й їм подібні «ствердження» пишуть безпідставно люди про І. Франка.

Рішення суду про опіку К. Бандрівського⁸³ над Франком обмежувалось тільки до контролі грошових видатків з тих сум, що приходили з України, Канади й Америки, а зовсім не торкалося ані його праці, ані його родинного життя, яке в час тієї опіки було найбільш убоге. І. Франко, як хвора людина, не мав майже ніякого піклування, а його дружина ходила до чужих людей за ложкою теплої страви... Сумніваюся, чи лишившись вдома, я змогла б ці відносини направити. Таке життя І. Франко зносив при повній свідомості і розумі!

Накінець скажу: Чи ж годиться сквернити пам'ять людини за те, що її життя було стражданням?

Щоб підняти віру в правдивість моїх споминів про Грушевського, Дорошенко докладно підчислив мій вік (і то неправильно), в якому я нібито не могла нічого знати.

А тимчасом я дуже добре пригадую собі багато фактів з наймолодших років життя – 6-8 літ, наприклад: візиту в нашому домі чеського письменника і приятеля мого батька Чорного⁸⁴ з великою чорною бородою, якої я боялася; відвідини в нас Павлика, зустрічі з Грушевським, якого борода теж неприємно мене чомусь вражала і т. п. Пам'ятаю прийняття для Грушевських у нашому домі на Крижовій⁸⁵ з приводу закінчення будови нашої власної хати, прийняття в Грушевських вже в їх новій хаті. Було там чимало гостей; я сиділа проти пані Гнатюк⁸⁶. Пам'ятаю прикий інцидент з конфітурою, із служницею, яку Грушевський наказав прогнати. Пам'ятаю зустрічі в Криворівні, де Грушевські перебували літом і де я бавилася з їх донечкою Колюнею⁸⁷. Пам'ятаю навіть докладно, як у часі обіду в товаристві Грушевського, що сидів мовчазно і насувлено, я почувала себе ніяково. Могла б я списати багато, багато сторінок про ці роки на доказ, що пам'ятаю і знаю багато про відносини між І. Франком і Грушевським. Але чи це потрібне? Чи потрібно доньці, яка жила в домі своїх батьків, доказувати, що вона знала як виглядав цей дім і як та чим жили її батьки?

Після закінчення студій в учительській семінарії, я поступила на службу до Українського Асекураційного Т[овариств]а «Дністер». Там стрінулася з сестрою Грушевської. Вона жила в Грушевських і розказувала мені про своє життя у них.

Нарікала, що завжди у них голодна і мусить просити батьків привозити їй харчі. Вкінці не видержала і відійшла від них.

Із спомину пані Залізняк-Охримович⁸⁸ про Грушевського як викладача варто навести хоча б такий момент:

«Я хоч історії не студіювала, – читаємо в тих споминах, – проте вписалася на виклади проф. Грушевського – це вважалося амбіцією українських студентів, і я бувала там часто. Грушевський читав, а радше мимрив у свою довгу бороду рядки призначені для своєї “Історії України” – його мало хто слухав. Зате на семінарах все оживало... Тут читали праці студентів, проходили матеріал, дискутували...»

Степан Томашівський був якийсь час професором історії в моїй школі – учительській семінарії. Він розказував нам – своїм ученицям, що Грушевський використовував праці своїх студентів. Вже в Канаді я порушила цю справу з одним професором університету, щоб ще раз переконатися, чи часом проф. Томашівський не помилявся. Мені пояснили, що так робить багато професорів і це не вважається проступком.

Ще кілька слів про поїздку до Італії.

Грушевський і І. Франко мали їхати разом. В останній хвилині Грушевський рішив узяти з собою дружину. Франко був змушений їхати окремо сам третьою класом. Я згадала про цей факт у своїх споминах тому, що тато з прикрістю оповідав нам, дітям, про цю його поїздку. Вчинок Грушевського нас обурило більше, ніж самого тата.

Дорошенко сам кілька разів підкреслював, що Грушевський приїхав до Львова людиною заможною. Видно це йому, як і таким панам, як Вахнянин⁸⁹ та Шухевич⁹⁰, імпонувало. Вони прийняли його в своє товариство без застережень і тому всяке його поступування одобрювали.

Грушевський знайомиться з «народовцями» під проводом Барвінського і Вахнянина, а рівночасно за посередництвом Франка пізнає т. зв. «радикалів», що співпрацювали з Франком. Коли я писала про «інтелігенцію», то мала на увазі друзів Франка, студентську молодь – учнів І. Франка, жіноцтво з Наталією Кобринською⁹¹ на чолі, і тих, що вели працю по селах – а не Шухевичів і Барвінських, які йшли на угоду з поляками і підлабузнювалися польсько-австрійському урядові. Відомо, що навіть невеличка посада вимагала йти на руку полякам, говорити вдома по-польському, ходити до костьола і замикати очі на кривди, які робили нашому народові поляки. І. Франко пише, що вони, де треба було показати лояльність «смирного русина», натягали на спину польський контуш.

Як свідчить сам Дорошенко, Грушевський підпав під вплив Барвінського, що остерігав Грушевського перед Франком, мовляв, використовуйте його для праці, але не для співпраці. Тут і визначає Дорошенко правдиву рису характеру Грушевського. Він не притягнув Франка до співпраці, знаючи його вартість. Він, натомість, слухав, що нашіптував йому Барвінський, і поступав згідно з його

порадами – дати йому працювати, але до проводу не прийняти, навіть не прийняти в члени НТШ.

Грушевський «сильною рукою» держав провід в НТШ, захопив у свої руки організаційно-керівне становище.

Дорошенко сам признає, що «тверда рука» Грушевського діяла часто несправедливо, що створювало тяжку атмосферу в НТШ, але рівночасно всяке діяння Грушевського оправдує різними способами. Грушевський мав багато противників і то якраз з-поміж тих, що спочатку були його вірними прихильниками, як Гнатюк, Томашівський і інші. Вони дійсно були в тісній співпраці з Грушевським і тому не можна ігнорувати того, що вони думали і говорили про Грушевського; відкидати це, як неправдиве і тенденційне.

Грушевський крутився між двома таборами, в нього не було рішучості і однієї лінії поступування. Він використовував радикалів для праці, а народовців, – щоб здобути марку лояльності супроти Австрії і Росії, громадянства якої не зрікся. Він навіть побоювся посилати свою доньку до українських шкіл⁹², щоб себе не скомпрометувати.

Іван Франко з виїмковою прямолінійністю, феноменальною працьовитістю і скромністю виконував важку працю над здвигненням української культури. Народ, зокрема молодь, бачили і відчували велич духа галицького Каменяря, і тому влаштували йому величавий ювілей 25-річчя літературної діяльності⁹³.

Грушевський був по боці Барвінського і не дав свого голосу за Франка на університеті. Він також не старався направити вчинок Барвінського (виділу НТШ), коли Франко бажав стати членом НТШ, а навпаки, акцентував цей вчинок, хоча, як Дорошенко пише, Грушевський почувався «хазяїном НТШ» і міг не тільки прийняти Франка в члени, але й до управи.

Грушевський пише, що зараз після його приїзду до Львова, Франко зголосився до нього з пропозицією співпраці. Сумнівно одначе, чи розподіл праці був рівний. Грушевський мав час для відпочинку, але цього не можна сказати про Франка.

Франко працював увесь день і майже завжди ночами, отже відмовляв собі найпотрібнішого часу для відпочинку. В свою працю він включав кожен день коректу, яка відбирала в нього час, потрібний для відпочинку. Ми, діти, завжди бачили коректу на столі у нього зранку вже готову до друкарні, куди відносив її сам. Це було далеко від рівномірного поділу праці. Саме тому можу твердити, що коректорська робота була накинена Грушевським Франкові, щоб відібрати йому час від власної творчості – або змусити виконувати її вночі.

У цій праці І. Франко згоряв.

Дорошенко і Грушевський однаково зазначають, що Грушевський і Франко протягом 10 років співпрацювали у згоді, між ними витворилося «братерство праці». Отже, Грушевський пізнав, що з Франком можна працювати. Мимо того Грушевський не склав жодної декларації в користь Франка на відділі НТШ.

І. Франко був людиною висококультурною, свої інтереси ставив все на друге місце, а почування заподіяної несправедливості чи кривди приголомшував, приймав з резигнацією. Дбати про розвиток української культури, до якої він доклав так надзвичайно багато, уважав своїм святим обов'язком і завжди поводився з Грушевським чесно і культурно.

Люди, що працювали спільно і з Франком, і з Грушевським, до речі, люди відомі як учені, письменники, поети: Стефаник, Маковей, Томашівський, Яцків, Гнатюк, сказали багато правди щодо справ, які Дорошенко старається вивернути і перелицювати.

Хто знав Франка, той бачив, що метою його життя була праця для народу, в яких би то не було обставинах. У голоді і холоді, під час свого студентського життя почав він свою працю, відчуваючи до неї покликання, призначення від самого Провидіння, що наділило його надзвичайними дарами душі і розуму. Працював він «на чужій ниві» – на службі у поляків, як він це назвав – «10 літ панщини». Так само довгих 10 років працював на панщині у своїх, як про це сам пише. Це сумний підсумок співпраці з Грушевським, і я як його донька можу більше про це сказати, ніж Дорошенко. Дорошенко закидає мені незнання відносин у НТШ, у видавничій Спілці і інше. На це відповім таке: я не збиралася писати ані історії розвитку НТШ, ані праці в його видавництвах, а торкалася в своїх споминах цих установ постільки, поскільки певні справи були мені відомі. Чи Гнатюк і Томашівський також не знали відносин? Дивне тільки, що Дорошенко проминув важливий факт у розвитку НТШ: цю величну інституцію поставили на ноги багаті поміщики України – Семиренки, Чикаленко й інші. Їхні поважні субсидії доставляли довірені люди. Між іншими такою довіреною людиною був і М. Грушевський, який свobodно міг їздити між Львовом і Києвом.

Не можемо поминути багатомовного вислову Дорошенка, що Франко і Грушевський часто зустрічалися аж до часу, коли Франко захворів...

Це ж так багато говорить про характер Грушевського і це так яскраво показує нам Дорошенко (може й нехотючи), що на цьому можна б поставити крапку. Грушевський не навідався до хворого і не післав до нього, вже як не до приятеля, то бодай як до довголітнього співробітника когось від себе довідатися, що діється з хворим Франком. На це звернули увагу різні люди, а я пригадала про те, що чула в пам'ятну ніч, коли тато, зламаний, нарікав на Грушевського. Треба соромитись, щоб згадувати, та ще й з дотиками, що НТШ виплачувало Франкові такі і такі суми, тим більше, що дуже скоро почали надходити збірки. Ані Дорошенко, ані Грушевський не платили тих грошей, а І. Франко залишив у спадщині для НТШ щонайменше півмільйоновий спадок, всю свою літературну спадщину і цінну бібліотеку з 10 тисяч томів.

На стор. 35 «Сучасність» ч. 1, [19]62 рік, Дорошенко писав: «Франко бувши аж до самої хвороби...» і тут же поправляється, – «чи краще сказати, до її кризи...». Як видно, Дорошенко ще не звик був до своєї нової теорії, що буцімто у Франка

хвороба проявлялася вже 1905 року. Шкода тільки, що він не дійшов до того, що Франко вже хворів від малої дитини, бо ж пише сам І. Франко – «він був дитина надзвичайна, зовсім не така, як всі інші».

Відомості Дорошенка спираються на тім, що ніби сказав Гнатюк або що написав Мочульський⁹⁴, які свої відомості діставали від таких же ляків щодо медицини, як і вони. **Прізвище д-ра Коссака⁹⁵ мені невідоме**, але знаю, що коли І. Франко захворів, то до нього приходив д-р Кобринський⁹⁶. Діагноза, яку він визначив **без ніякого попереднього дослідження**, боляче здивувала маму і незабутнім залишився в моїй пам'яті вираз її обличчя, коли лікар сказав їй про його підозріння, а тато протиставився, коли лікарі його вислали до Ліпіку⁹⁷ на лікування, яке, як відомо, йому не допомогло, тільки пошкодило і його майже вмираючого привіз син Тарас додому⁹⁸.

Д-р Петро Ключко, який старався дослідити питання захворювання І. Франка і навіть з тією метою консультувався з відомим неврологом професором Вагнером⁹⁹ у Відні, прийшов до висновку, що діагноза, нібито офіційна, прогресивного паралічу також не відповідає правді щодо І Франка як людини особливої і незвичайної і не можна в його хворобі підходити дорогою визначеної рутини. Впливи його психіки на пошкодження функцій його пальців не підпадають під діагнозу прогресивного паралічу, бо ж цей параліч був **тільки** в пальцях, що були саме найбільш знеможені вічним писанням днями і ночами і **цей параліч не був постійний**, а тим більше прогресивний, бо навіть уступав з часом частинно з лівої руки. Навіть позначки психози з часом уступали, і І. Франко під час хвороби писав оригінальні твори, а потім продовжував свою літературну творчість і, як сам Дорошенко не може заперечити, очолював до 1913 року Філологічну секцію і брав активну участь у житті НТШ.

Винайдена Дорошенком діагноза свідчить про цілковите незнання медицини і не витримує жодної критики, бо ж І. Франко взагалі не був «розбитий паралічем», як пише Дорошенко. Прояви цієї недуги, що походять з розливу крові в мозку, звичайно такі: параліч половини тіла, розлад і порушення думання та ін. органів. Людина «розбита паралічем» буде прикована до ліжка і дуже часто по першій ударі приходиться другий, а часом і третій – смертельний. Чи ці прояви були в І. Франка; хай поміркує сам Дорошенко.

Дорошенко об'являє ще один новий ним вигаданий винахід, немов би хвороба І. Франка стала вже проявлятися у 1905 році і він навіть цитує вислови Мочульського, а також і свої власні. Він рішив, що справедливі і обґрунтовані виступи І. Франка проти Павлика (що, як сам він признав, постійно підкопувався під Франка), як і розрив з Драгомановим підо впливом «надвередженого здоров'я». Франко написав Роздольській¹⁰⁰ – «Грушевський деспот і знищить його (її чоловіка), як і мене». Ці слова були, на думку Дорошенка, також виразом «надвередженого здоров'я», хоча в іншому місці признав сам, що Грушевський «держав НТШ в залізних руках».

Такі симптоми у І. Франка, як пригнічений, зосереджений сам у собі, приступи безнадійності і розпуки, все своє життя він бачив у чорних кольорах і т. п. Дорошенко уважав за прояви хвороби. Це, звичайно, не відповідає правді. Зрештою, якби так було, то половина всього людства за діагнозом Дорошенка мала б бути «розбита паралічем».

Дорошенко вперто заявляв, що колишні – справжні чи уявні – удари та кривди підо впливом хворої його психіки стали спливати з глибини підсвідомості і прибирати гіпертрофованих форм, чим і взаємини з Грушевським теж почали уявлятися йому в зовсім іншому вигляді.

Чи давні приятелі і послідовники Грушевського, як Томашівський, Гнатюк, Яцків, Стефаник, Маковой також були розбиті паралічем і «підо впливом пошкодженої надвередженої психіки» стали критично ставитися до Грушевського?

Поскілки ж ідеться про психічне захворіння Івана Франка, то, звичайно, не один Грушевський був його причиною. Важка перевірка всього, в чому переконував його Драгоманов, зламання світогляду, творення свого нового, арешти, нещаслива любов, нечуване і ганебне ставлення частини громадянства, «виелімінування» з українського і польського громадянства, непризнання йому доцентури на університеті, провал при виборах, безвихідне матеріальне положення, хвороба дружини і старшого сина, заява Грушевського на зборах НТШ, що «ми вже досить дали Франкові», перенесення редакції «Л[ітературно]-н[аукового] вісника» до Києва – це не були «уявні», як пише Дорошенко, удари, які падали на голову І. Франка, це були тяжкі, незаслужені удари, які разом підірвали духові і фізичні сили Франка, а нарешті прийшов найтяжчий удар – знищення надії на його найбільший твір, – на видання «Історії української літератури». Отже, повторюю, не сам лише Грушевський був причиною, але в тих усіх складних переживаннях Грушевський займав надто велике місце.

Розгорнути працю над історією літератури вчасніше він не мав змоги, бо був все завалений коректами, і не мав ані малої частини того часу, що мав Грушевський для писання своєї історії України.

Щоб виправдати те, що Дорошенко пише, він цитує авторів советської України, а найбільше Дея, що вони тенденційно, щоб заплямувати Грушевського, пишуть неправдиві речі про його відношення до І. Франка; не взяв до уяви Дорошенко факту, що ці «письменники» мають у своєму розпорядженні цілий велетенський архів Ів. Франка в Києві при Академії Наук ім. Тараса Шевченка, над яким працює багато вчених. Тим самим вони мають ті джерела, яких не мав Дорошенко, **хоч і мав їх протягом 33 років¹⁰¹, але зовсім їх не використав.**

З наведеного мною тексту листів І. Франка кожен може переконатися, чи їх писав І. Франко «в приступах надвередженої психіки».

Мої спомини писала я, заглядаючи в минувшину, писала їх так, як приймала і підхоплювала різні події дитиною, молодою панночкою. Але протягом років приходили все нові фрагменти, пригадувалися події, про які я не згадала,

пишучи спомини в 1935 році. Особливо застановлялась я над постаттю моєї мами Ольги Франко і багато дечого стало мені зрозумілим з її життя, недуги і т. д. Познайомившись у Києві з її сестрами¹⁰² і її дальшою родиною, я стала дивитись на маму іншими очима, а протягом літ моє огірчення до неї зникло, остався безмежний жаль і біль за її пропавші надії, за її до ґрунту зруйноване життя.

Тим більше ображає мене це все, що написав Дорошенко про мою маму, повторюючи слова людей дрібних і невдячних, судить і пересуджує Ольгу Франко як дружину; навіть не спинило його перед тим те, що вона була тяжко хвора і в її стані повинна б була зустріти в людей співчуття і допомогу.

Ольга Франко приїхали до Львова повна надій і найліпших намірів; старалась на свої плечі підняти ті великі шляхетні завдання, які ставив їй перед очі Франко в часі їх перших знайомств: групувати коло себе молодь, показувати їй широку дорогу праці для народу, розвивати перед її очима далекоюсяжні пляни. І Ольга йшла поруч з І. Франком, беручи участь у всіх його задумах. Це був час великої продуктивної праці І. Франка, коли Ольга була йому помічницею і дорадницею. Привезені гроші з України дали їй змогу приймати гостинно, згідно зі стародавнім звичаєм, товариство, що кожного вечора збиралось у нас (цей звичай залишився у неї до смерті). Але прийшли діти одно за одним – четверо, сили її стали підупадати. Тяжка операція, хвороба очей у І. Франка і т. д. вимагали великих видатків. Маму все це більше і більше відтягало від співпраці, і треба було працювати ночами, коли діти спали. Лиха доля вдарила Ольгу Франко немилосердно, як ніяку жінку з її родини, чи знайомих. Великі кошти на перебування у Відні, докторат, який, замість поліпшення стану родини, приніс трагедію для обох, а на додаток підірвання сил в Ольги, вибух крові з загрозою смерті. Єдиний вихід був – виїхати на село. Та на цьому не кінець. Невдача при виборах закінчилася новою трагедією. Журба і непосильна праця підірвали ті сили, які ще в неї залишились. Безнадійність на поліпшення долі стала причиною зміни в її настроях, вона щораз частіше стала відмовлятися приймати товариство, за що гірко їй віддячилися Павлик і Величко, які так радо користали з її гостинності, але не завагались її знеславити і ширити про неї негідні плітки в листах і споминах, коли захворіла.

З тяжким серцем рішилась Ольга Франко на будову хати, що було заповітним бажанням її і Франка, але на будівлю прийшлося видати останні гроші. А що будова, як згадано, була викінчена дуже зле, – це доводило Ольгу Франко до сильних нервових подразнень.

Хоча невсипуща праця І. Франка в НТШ та в інших видавництвах давала сяке-такє скромне забезпечення життєвого мінімуму, але це не було таке світле і вистачальне, як твердить Дорошенко, цитуючи вислови Величка як вірогідні. Ольга Франко в домашнім житті була працююча і ощадна, хоч походила з поміщицької родини. Вона скоро навчилась господарити, варити і т. д., дбала

запопадливо, щоб ми – діти – були якнайліпше відживлювані. Що Величко бачив у на дома хаос, – це тільки плід його фантазії. Гарздів не було, про це свідчить факт, що Франки не спромоглися купити обстановку до вітальні і піяніно, за яким мама тужила ціле життя, але з хаосом це не має нічого спільного. Про матеріальний стан нашої родини свідчить і те, що мама була змушена відмовитись держати домашню помічницю, на оплачення якої не вистачало грошей. Вона рішилась на цей тяжкий для неї крок, хоч і знала, що втримувати лад у хаті і доглядати дітей у неї не вистачало сил. На її голову звалилися зовсім непосильні для неї обов'язки, як прання білизни, ношення з міста закуплених харчів, порядкування в хаті і т. д. По такій праці вона була важко втомлена і крайнє знервована. З сильним болем голови лягала в ліжку. Такий її стан звичайно приводив до ексцесів, які не минали нас, дітей і Ів. Франка.

Прийняття обмежились до рідких випадків. Це робилося по довгій нараді з І. Франком, який біг до видавця Хойнацького¹⁰³, щоб дістати грошей на надзвичайний видаток!

Легко скидати вину Володимирові Дорошенкові на хвору жінку. Всі бачили її хворою, але ніхто не запропонував допомогти Франкові, щоб примістити її у відповідній лічниці, а не давати на безплатне лікування до Товариства важко хворих, де стан хворої значно погіршився.

Ми, діти, старались поза школою, як мога, допомагати в хатній праці, але в доступі недуги мама накидалася на мене, називаючи мене своєю служницею, або, що я не є її донька, бо мию підлоги і прибираю в хаті; вночі, коли думала, що я сплю, приходила до мене, плакала надо мною, гладила і цілувала і сумно повторяла: «Моя донечка, бідна моя донечка». На другий день найменша причина (а то й без причини) – спричинювала приступ хвороби...

В той час до нас вже майже ніхто не заходив, а тато, як тільки міг, зустрічався із своїми приятелями поза домом, найчастіше у віденській каварні, а коли хто й зайшов, то тільки на хвилинку. Чи ж міг він збагнути наше велике родинне горе? Якщо Дорошенко конче хотів згадати про «Велику втрату» І. Франка (на його думку твір Міцкевича)¹⁰⁴, міг сміло підкреслити велику вартість поміщеного в тій самій книжці есея про Міцкевича, або згадати про переклади поезій того ж автора, залишаючи «Велику втрату» без коментарів.

Тепер мушу приступити до досить для мене особисто болючої сторінки – подати дещо з мого особистого життя, не на те, щоб себе виправдувати, лишень, щоб висвітлити справу того закиду, що його зробив мені Дорошенко.

Мої спомини про дитинство були радісні. В родинному крузі дбайлива мама піклувалася нами і доглядала під час наших частих дитячих хвороб. Малим гуртком бавилися ми спершу в мешканні при вулиці [К]рижовій, потім на селі, куди ми часто виїздили – до Нагуєвич, приятелів мого батька, або в гори. Інша справа, що я, наймолодша, часто зазнавала різних кривд з боку моїх старших від мене братів, але швидкі дитячі сльози скоро висихали, а кривди забувалися.

Ми переїхали до нашої хати і я полюбила цей наш невеличкий дім, що літом був справжнім раєм, оточений високими деревами, вишневим садком і квітами. Звичні до скромного життя, ми не відчували злиднів, а прикрі розмови мами з татом про брак грошей нас не дуже торкалися. Але прийшла зміна в нашому житті, коли мама заявила, що змушена відправити служницю, а всю хатню працю мусимо виконувати самі. На маму припала найтяжча частина праці, їй зовсім непосильна. Знесилена цією працею вона хворіла раз у раз на важку мігрень, яка супроводилась нервовим розстроєм. Під час нападу недуги мама накидалася на всіх знайомих і на родину, обвинувачуючи їх у своїй недолі. Не оминала вона і Грушевського. Ми старалися спершу розважати її, але це роздратовувало її ще гірше. Хоч Грушевський не був сином священика, але він був поповичем. У Галичині священики, як відомо, хоч у значному числі походили з селянського роду, творили осібно вищу суспільну групу, різко відокремлену від народу і, коли Франко виступив проти декого з них, то тільки тому, щоб показати їм їх хибне наставлення і навести їх на дорогу до народу. Мама сама принесла з дому міцну пошану для церкви і священиків. Вона була в приязних відносинах з священиком православної церкви, він приходив до нас святити паски і залишався на гостину. Мама часто ходила на Богослужби до церкви св. Юра, особливо, коли правив митрополит Шептицький, ходила й до латинської церкви Марії Магдалини, яка була недалеко від нашого помешкання на вул. Крижовій. Вона водила нас завжди з собою і цього звичаю не покинула й у роки її хвороби. Отже, примітка Дорошенка на стор. 21 зовсім неправильна.

Я рано навчилася мовчати, зносити образи, яких не щадила мені мама в приступах хвороби. Так проходила моя молодість, а розрадою були мені школа, наука, книжки і спорт, якого мама не могла мені відмовити тільки тому, що я всюди ходила з братами.

Коли тато захворів, мама якось притихла. Вона тільки сиділа мовчки, кудись задивлена, задумана, зажурена. Коли тато повертався додому, а наші матеріальні умови сильно погіршилися, бо тато мав тільки невеличкі суми, які виплачував йому Бандрівський (його опікун), що вистачали лише на похарчування, а часом і то скупе, мамин настрій почав набирати все гірших форм і тато рішився віддати її до психіатричної лікарні. Я з братом Тарасом ходили її відвідувати щонеділі. Плач і прохання мами взяти її додому розчулювали нас до сліз. Жаліючи її безмежно, ми переконали тата, щоб взяв її назад додому, але мама, побувши в товаристві тяжко хворих, перейняла від них багато злого, чого спершу ми не помічали. Смерть брата Андрія¹⁰⁵ погіршила становище. Мама не пішла на його похорон, а це дало їй причину вбачати, що ми його десь заховали. Він ввижався їй у стрічних прохожих, а також у снах і під час нападів хвороби. Я закінчила школу і, щоб залишитись вдома, пішла на службу в асекураційне товариство «Дністер»¹⁰⁶. Хоч це була українська установа, то мене там стрінули гірші відносини як ті, що їх тато описав у своїй «Маніпулянтці»¹⁰⁷.

Мої товаришки роз'їхалися. Єдиною моєю товаришкою залишилася С. Юзичинська¹⁰⁸. Мені здавалося, що вона щиро мені віддана, але з часом я помітила, що її приязнь не була безкорисна.

У «Дністрі» я познайомилась з іншою панночкою. Вона була в подібному становищі, як я (мати розведена, а вона залишена собі самій). Ми вели часті розмови, і вона відкрила мені очі на справжнє прозаїчне життя, далеке від мрій молоді дівчині; далеке від того, що ми читали в романах. Вона насторожила мене на ті небезпеки, які чигають на дівчину у великому місті. «Нам з тобою, – говорила вона, – треба вийти заміж і то добре. Тоді станемо в ряди того товариства, що дивиться на нас недовірливо і з запитом в очах. Наше положення дуже тяжке, ми не маємо родинного дому, що конче потрібний для молоді панночки, яка нормальним способом під охороною матері або тіток знайомиться з молодим чоловіком, а її опікунки доводять діло до бажаного кінця – подружжя». Я бачила, що вона говорила правду, але zarazом переконалася, що моє положення дуже важке, бо хоч я і стрічала молодих людей, які хотіли зі мною одружитися, але я не мала відваги привести їх додому зі страху, що мама або їх викине, або наговорить такого, що вони самі втечуть.

Роки йшли, мої товаришки виходили заміж, а я цієї нагоди не мала й тим самим не могла дати підмогу хворому батькові й матері.

Ті, що шукали зі мною просто флірту, яких я відкидала, ширили про мене поговор, а нишком шептані плітки доносилися аж до моїх вух. У мене не було охорони родинного дому, а мама у своєму хворобливому стані не щадила мені тяжких ударів. Під час нападів хвороби вона забороняла мені доглядати батька, допомагати йому в його щоденних справах і потребах, а інсинуації і обвинувачення на мою адресу не мали меж.

Моє становище ставало щораз прикріше, неможливе. Самогубство або виїзд геть, залишаючи хворого батька і маму – це були дві альтернативи. Від самогубства здержувало мене тільки те, що люди сказали б «мати хвора, а донька в приступі хвороби заподіяла самогубство». Я була молода. Чи ж не мала я права бажати такого життя, як мали мої товаришки? Моя молодість, мої найгарніші роки проходили в тяжкому співжитті з невилікувально хворою людиною, якій належало бути в санаторії, а на мене сипались ще й докори, що я не доглядаю батька.

Малицька¹⁰⁹ і ті всі, що холоднокровно приглядались до великої трагедії нашої родини, мали на устах тільки критику, обмову і безсердечну байдужість.

Думала я якимсь способом дістатися до Америки, почала відкладати гроші на майбутню дорогу, навіть почала вчитися англійської мови, але в той час наспіло запрошення моєї тітки¹¹⁰ приїхати до неї на літо. Я рішила поїхати, щоб повернутися одруженою з готовою поміччю для батьків. Так, тато кликав мене додому¹¹¹, навіть і мама приїздила, але моє серце було вражене смертельно, а страх повторення минулого відняв у мене відвагу повертатися додому. Це була моя вина.

Закид д-ра Барана¹¹², що нібито батько хотів мене віддічити, не відповідає правді, бо після смерті матері, за гроші якої була поставлена хата, я мала б право на спадок половини, а не третини хати. Короткий час, коли можна було їхати до Львова під час війни, був зовсім небезпечний для молоді дівчини і це тітка заявила мамі.

Тато в одному зі своїх листів писав мені, що на випадок, якби я виходила заміж, із зложених для нього грошей відступить мені 5000 на віно, але, коли я про це згадала Бандрівському, він сказав, що ніяких грошей немає для мене.

Так було з моїм перебуванням дома, а потім – з виїздом з дому.

Грушевський, публікуючи «Заяву» підписану також І. Франком, затаював свій намір перенесення ЛНВ до Києва, а коли це сталося, відмовився не тільки друкувати «Історію літератури», але навіть й інші твори І. Франка. Дорошенко каже, що причиною було те, що Франко був «розбитий хворобою і не міг відповідати за свої вчинки», хоч, як знаємо, Іван Франко ще багато праці поклав на літературно-науковим полі і працював до свого захворіння на запалення легенів, яке його положило в гріб. Що І. Франко підписав цю заяву, це свідчить, що він хотів припинити немілі йому погolosки, а ще й до того йому залежало добитися друкування його історії літератури в ЛНВ.

Хоч Дорошенко називав І. Франка «великим каменярем», але у статті кидає у нього каміння мале й велике.

Як бачимо, далека від строгої об'єктивності стаття Дорошенка не має нічого спільного з наукою і не подиктована бажанням висвітлити правду, тільки бажанням за всяку ціну вивищити Грушевського, зробити йому рекламу і викликати упередження до Івана Франка. Зробив це він не з особистої симпатії до Грушевського і навіть не з переконання, що так було, як він пише, тільки тому, що він завзятий прихильник тих публічних концепцій («драгоманівських»), які не можу назвати інакше як москофільськими. Йому залежало на тому, щоб сучасники і майбутнє покоління приймали писання М. Грушевського **в цілості**, як свого роду «святе письмо», а І. Франка – «пересівали крізь сито» та «вивіювали», відкидаючи всі самостійницькі погляди, до яких він дійшов після довгої і поважної застанови над долею свого народу і його потребами.

Дорошенкові хочеться, щоб те критичне наставлення, яке було у Франка наслідком його великої спостережливості і глибокої оцінки поглядів Драгоманова, – трактували нащадки як «...вислід надвередженої психіки». Власне це палке бажання Дорошенка дає змогу дати відповідь на одне його неузасаднене твердження.

Чому ж Дорошенко саме 1905 рік хоче бачити початком хвороби Франка? Відповідь дуже проста: в тому році І. Франко остаточно визволився з-під впливу свого «злого духа» – Драгоманова, згубність якого він почав відчувати ще раніше. Це змусило, певно, І. Франка, кинувши оком на написане, вжити в застосуванні до себе позичене у Вертера: «Будь мужчиною і – не йди за мною»¹¹³.

Франко, йдучи за «наукою» Драгоманова, захоплювався «розумом **без віри основ**», власне в тому періоді перекреслив це навіяне йому захоплення у своєму «Мойсею», в якому показав величезне значення віри, яка сильніша за розум! У році ж 1906 виступив І. Франко в 35 томі «Літературно-наукового вісника» з блискучою і надзвичайно глибокою статтею «Суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова». Цієї статті не можуть подарувати «драгоманівці» (в тому числі і Дорошенко) Франкові і власне тому з того часу хочуть бачити Франка «хворим».

У тій статті І. Франко вказав на повне нерозуміння Драгомановим творчості Шевченка. Франко виявив, що ідеологія Драгоманова є мішаниною «двох ідейних кругів». Одним з них є «спеціальне російське хлопофільство» Драгоманова і анархічний індивідуалізм, що довів до проклямування «права на перекінчицтво» («право» виступити з тієї чи іншої нації). Франко писав у тій статті: «На тій точці Драгоманов був невідродним росіянином, членом російської соціологічної школи, яка... все стояла на вірі в якусь містичну “волю народу” і його вроджену інстинктовну здібність до осягнення “правди” в суспільних відносинах». Франко в тій статті вказав і засудив «теорію», за яку ми й досі платимо мільйонами жертв, неволею і вигублюванням українського народу. Франко писав, що Драгоманов «в різнонаціональних державах признає панування чи то **духове чи політичне верховодство одної нації**, а потреби й жадання інших націй **мірять потребами та інтересами цілої держави**».

Сьогодні знаємо, що коли признати право на верховодство російському народові, який, звичайно, свої інтереси завжди буде називати інтересами керованої ним держави, – то маємо готову совєтську схему, в якій весь «многонаціональний совєтський народ» (в якому «ведущім» є москалі) має жертвувати своїми національними інтересами і навіть існування для добра «батьківщини», якою має бути для них держава-гнобитель. Прищеплені Драгомановим ідеї влегшили московським більшовикам підкорення України. Франко ж, ще в 1906 році звернув увагу на фальшивість і небезпеку ширеного Драгомановим погляду, немов «національність – це не більше як форма..., що повинна бути заповнена одним загальнолюдським змістом». Ми бачимо, як сьогодні ця формула, на небезпеку якої вказував Франко, стала пануючою в ССРСР («національна по формі – соціалістична по змісту»). «Зміст» визначає «ведущій народ» і це привело з невблаганною конечністю до ось такого «патріотизму», що знайшов свій вислів хоча б у словах вірша Рильського¹¹⁴ про Москву:

Там кожен день несе нове,
Там кожна дорога хвилина.
Дихання ловить там живе
Узбекістан і Україна.
Те місто – правда світова,
Зоревінчанная Москва!

Франко ж вказав на те, що Драгоманов у 1889 році, «коли в Галичині висунули принцип національної автономії... навіть тоді Драгоманов виступив як критик», бо він сам був прихильником не національної, тільки «обласної автономії»... Франко силою свого могутнього інтелекту (який Дорошенкові здається «хворим») передбачив, що ідея «інтернаціональної культури без... тої національної синтези» веде до того, що «культуртрегерство дуже легко переминюється на **винародовлення**».

У згаданій вже статті І. Франко прийшов до слушного висновку, що Драгоманов «як політик до кінця лишився тим, чим був при виїзді з Росії – генте Українус – натіоне Русус¹¹⁵. Росія як політична цілість була дорога йому головною задля тих задатків духовної культури, які бачив у ній. України без близького зв'язку з Росією він не міг уявити собі».

Власне така політична «свідомість» була притаманна і Грушевському, вона була головною причиною нашої поразки у визвольній боротьбі 1917–21 рр. Обороняючи М. Грушевського проти Франка, Дорошенко обороняє цю концепцію і власне тому «Сучасність» гостинно містила його статті на своїх сторінках. «Драгоманівець» В. Дорошенко не важився тепер так ясно висувати подібні ідеї, як то робив Драгоманов, але ширив їх, висуваючи Грушевського та Драгоманова. Щоб їх писання впливали – треба їх авторів оповістити непогрішними авторитетами, а ту... Франківна висловила критично про Грушевського, а Франко ще в 1906 році прийшов до висновку, що: «Ігноруючи ті основи ементарного суспільного життя, що від початків історії людства мусять обмежувати... вільну волю (самоволю) одиниці», писання Драгоманова виявляли лише «наївні міркування мужика, що не бачив світу і не потрапить піднятися думкою до зрозуміння нашої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт навіть і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою користь і приємність».

Хай тепер читач поміркує, чи наведені нами слушні думки І. Франка вказують (як того хотів би Дорошенко) на «надвередженість психіки» І. Франка?

З наведеного ясно, чому так вперто «боронив Грушевського» В. Дорошенко, чому навіть під час святкування роковин Франка не перебираючи в засобах, замість висвітлювати додатні сторони праці Франка, писав про... його хворобу.

В. Дорошенко прекрасно знав, що між І. Франком, який своїм духовим зором бачив упрагнене ним майбутнє, коли український народ «трусне Кавказ, впереться Бескидом і гляне як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі»¹¹⁶, і М. Грушевським є надто велика різниця. Франко думав, що «не пора москалеві, ляхові служити»¹¹⁷, а пора стати цілковитим господарем «у своїй хаті», а М. Грушевський мріяв про «всеросійську федерацію» і в жертву цій мрії приніс щастя й долю українського народу.

Грушевський, як стверджує і Дорошенко, був «богданівцем» і во ім'я цього «богданівства» намагається викликати застереження до «мазепинця» – Франка.

Саме тому й скористався Дорошенко нагодою накинутися на неміле йому «мазепинське» видавництво, що видало мої твори, і саме тому так охоче тій статті дали місце в «Сучасності».

Але – яке те все далеке від правди та науки.

КОМЕНТАРІ

Подається за першодруком: Гомін України. 1963. № 28. С. 10–11; № 29. С. 10, 12; № 30. С. 10–11; № 33. С. 7–8; № 34. С. 7; № 36. С. 10–11; № 40. С. 10–11; № 41. С. 11–12; № 42. С. 10; № 43. С. 10–11; № 44. С. 10–11; № 45. С. 10–11; № 46. С. 10–11; № 47. С. 10–11.

«Гомін України» – українська громадсько-політична тижнева газета, що виходить у м. Торонто (Канада) з 15 грудня 1948 р.

Стаття Анни Франко-Ключко «В обороні правди» – це відповідь на статтю Володимира Дорошенка «Іван Франко і Михайло Грушевський», опубліковану 1962 р. у журналі «Сучасність» (№ 1 (13). – С. 16–36; № 2 (14). – С. 10–23).

¹ *Дорошенко Володимир Вікторович (1879–1963)* – український бібліограф, літературознавець, перекладач, громадсько-політичний діяч, з 1925 р. дійсний член НТШ. З 1913 р. голова Бібліографічної комісії НТШ. Входив до складу президії Союзу визволення України (1914–1918). Друкувався в журналах «Київська старовина», «Українське життя», ЛНВ, газеті «Рада». Редагував календар-альманах «Дніпро» (1929–1939). З 1909 р. співробітник Бібліотеки НТШ (у 1916–1921 та 1937–39 рр. її директор). У 1939–1944 рр. заступник директора Львівського філіалу Бібліотеки АН УРСР. 1944 р. емігрував до Німеччини, а 1949 р. – до Філадельфії (США). Автор розвідок про творчість В. Стефаніка, І. Франка, Г. Чупринки, бібліографічних праць «Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання» (Вип. 1. Львів, 1918; Вип. 2. Львів, 1930), «Шевченкознавство за останнє десятиліття (1914–1924)» (1925), «Покажчик видань Шевченкових творів та опис бібліографічних праць про Шевченка» (Львів, 1939), «Гете в українських перекладах, переспівах та наслідуваннях» (Львів, 1932), «Українська національна преса в рр 1945–1951 по цей бік залізної заслони» (1951) та ін. Брав участь у підготовці «Енциклопедії українознавства» (т. 1–3, 1949–1952).

² «Сучасність» – щомісячний літературно-мистецький та суспільний журнал, який виходив з 1961 р. у Німеччині (Мюнхен), згодом у США. Головними редакторами були: І. Кошелівець (1961–1966 і 1976–1977 рр.), В. Бургард (1967–1970 рр.), Б. Кравців (1970–1975 рр.). Від січня 1992 р. журнал виходить у Києві.

³ УВАН – Українська вільна академія наук, створена 15 листопада 1945 р. у німецькому м. Авґсбурзі українськими ученими-емігрантами.

⁴ НТШ – Наукове товариство імені Шевченка – українська громадсько-культурна організація, що була заснована з метою створення бази для вільного розвитку української літератури й науки у Львові 1873 р. спершу як Товариство імені Шевченка, а 1892 р. реорганізована в Наукове товариство імені Шевченка. І. Франко розпочав співпрацю в Товаристві

імені Шевченка ще задовго до його реорганізації в Наукове; зокрема, у 1883–1886 рр. він був членом редколегії журналу «Зоря», який 1885 р. став періодичним органом Товариства. Проте, попри неодноразові спроби вступити в Товариство, письменник не міг здобути членства в ньому через інтриги та особисту неприязнь деяких його очільників – зокрема, галицьких «народовців», прихильників політики «нової ери» (Д. Гладилевича, С. Громницького, Ю. Целевича, О. Барвінського та ін.), а також ініціаторів утворення Товариства з Наддніпрянської України (передусім О. Кониського). Тож членом НТШ І. Франко став лише 14 червня 1895 р. завдяки підтримці М. Грушевського. Згодом письменник увійшов до Президії НТШ (19 лютого 1897 р.), а невдовзі став дійсним (з 1899 р.) та почесним (з 1904 р.) його членом. Очолював філологічну секцію (у 1898–1901 і 1903–1912 рр.) та етнографічну комісію (у 1898–1900 і 1908–1913 рр.) НТШ; був співредактором журналу ЛНВ (у 1898–1907 рр.; спільно з М. Грушевським та В. Гнатюком), який до 1905 р. вважався виданням НТШ. І. Франко був одним із найактивніших і найпродуктивніших членів НТШ, як автор та редактор брав участь у багатьох наукових виданнях товариства, зокрема в «Записках НТШ», «Етнографічному збірнику», серіях «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Українсько-руський архів» та ін. Однак, починаючи з 1908 р., стосунки І. Франка з М. Грушевським як головою НТШ набули загострено-полемічного характеру, не останньою чергою – під впливом хвороби письменника.

- 5 *Барвінський* Олександр Григорович (1847–1926) – український історик, педагог, громадсько-політичний діяч. Один з лідерів львівських народовців та ініціаторів проголошення «нової ери». Депутат Державної ради (1891–1907 рр.) і Галицького Крайового Сейму (1894–1903 рр.). Заступник голови товариства «Просвіта» (1889–1895 рр.), голова НТШ (1893–1897 рр.) та Руського педагогічного товариства (1891–1896 рр.), член Крайової шкільної ради (1889–1918 рр.), видавець «Руської історичної бібліотеки» (1886–1894 рр.). Редактор журналів «Учитель» (1889), «Дзвінок» (1890). Автор праць «Ілюстрована історія Руси» (У 5 частинах; 1880–1884), «Ілюстрована історія Руси від найдавніших до нинішніх часів» (1890), «Історія України-Руси» (1904), «Історія української літератури» (Т. 1-2.; 1920–1921), «Коротка історія українського народу» (1926), хрестоматій з української літератури для гімназій та вчительських семінарій, статей з проблем шкільництва, історії, мовознавства.
- 6 *Контуш* (кунтуш) – верхній одяг із прорізними рукавами, який носили поверх кафтана, підперезуючи поясом із дорогої тканини.
- 7 *Антонович* Володимир Боніфатійович (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф. Професор історії Київського університету (з 1878), голова Історичного товариства Нестора-літописця (1881–1887), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1901). Автор праць «Про відображення історичних подій у поезії Шевченка» (1881), «До біографії А. П. Свидницького» (1886), «До питання про галицько-руську літературу» (1900) та ін. Брав участь у підготовці до друку багатотомного «Архива Юго-Западной России»; разом з М. Драгомановим видав «Исторические песни малорусского народа» (1874–1875). Співорганізатор і голова київської «Старої громади». М. Грушевський належав до учнів В. Антоновича в Київському університеті. Саме за рекомендацією В. Антоновича М. Грушевський посів кафедру історії у Львівському університеті.
- 8 *«Стара громада»* (Київська громада) – національно-культурне та громадсько-політичне товариство української інтелігенції, засноване 1861 р. у Києві. До нього входили В. Антонович, П. Житецький, М. Лисенко, Т. Рильський, М. Старицький, П. Чубинський та ін..
- 9 *...магістерську дисертацію...* – Магістерську дисертацію «Барське староство: Історичні нарис (XV–XVIII ст.)» М. Грушевський захистив у травні 1894 р. у Києві.
- 10 *...книжки Грушевського писані в московській мові: «Освобождение Росії і українській вопрос», «Єдінство ілі розпаденіє Росії», «Українство в Росії, ево запроси і нужди» ...* – Йдеться про праці

- М. Грушевського «Освобождение России и украинский вопрос» (СПб., 1907), «Единство или распадение России?» (К., 1907), «Украинство в России, его запросы и нужды» (СПб., 1906).
- ¹¹ *«Історія України-Руси»* – 10-томна монографія українського історика М. Грушевського (1866–1934), що охоплює історію України від прадавніх часів до другої половини XVII ст. Писалася з перервами протягом 1895–1933 рр. Перший том вийшов у Львові 1898 р., останній, десятий, аж після смерті ученого у 1936 р.
- ¹² *...наш літопис...* – очевидно, йдеться про «Початковий літопис» – «Повість временних літ».
- ¹³ *Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович* (1595–1657) – український державний діяч і полководець. Гетьман Війська Запорозького (1648–1657). Очільник повстання проти польської шляхти в Україні, яке переросло у визвольну війну українського козацтва народу проти Речі Посполитої. Намагався розбудувати незалежну українську державу, укладаючи протягом свого правління союзи з Кримським ханством та Московським царством.
- ¹⁴ *Костомаров Микола Іванович* (1817–1885) – український історик, письменник, етнограф, публіцист. Автор праць «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России» (1857), «Богдан Хмельницький» (1859), «Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницький» (1863).
- ¹⁵ *...В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі» ...* – йдеться про монографію українського політика, історика, історіософа, соціолога, публіциста, теоретика українського консерватизму В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931) «Україна на переломі, 1657–1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в 17 ст.» (Відень, 1920 р.), у якій автор, на відміну від В. Антоновича, М. Грушевського та ін., розглядає Богдана Хмельницького як будівничого української державності.
- ¹⁶ *«Ілюстрована історія України»* – праця М. Грушевського, що вперше була опублікована 1911 р. (Київ-Львів).
- ¹⁷ *Донцов Дмитро Іванович* (1883–1973) – український літературний критик, публіцист, політик, засновник теорії інтегрального націоналізму.
- ¹⁸ *Скоропадський Павло Петрович* (1873–1945) – український політик, громадський і військовий діяч, гетьман Української Держави у 1818 р. (з 29 квітня по 14 грудня). Один із лідерів та ідеологів монархічного гетьманського руху.
- ¹⁹ *...узасаднити свою заборону святкування пам'яті гетьмана Мазепи.* – На початку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні, поруч з політичними змінами, що відбувалися у суспільстві, особливо гостро дискутувалася проблема зняття анафами з гетьмана Івана Степановича Мазепи (1639–1709). Вперше це питання на державному рівні порушив С. Петлюра, який у січні 1918 р. (після проголошення УНР) попросив київських священників відправити поминальну молитву за упокій душі Івана Мазепи у соборі Святої Софії. Проте ця ідея тоді не була реалізована через прихід більшовиків до Києва. Урочиста панахида за гетьманом Мазепою вперше за 210 років з дня прокляття відбулася 10 липня 1918 р. за часу Гетьманату Павла Скоропадського. Її відправив владика Назарій, єпископ Черкаський, представник Тихонівської церкви. На панахиді співав 1-й Український національний хор під керівництвом композитора К. Стеценка. На поминальну молитву за упокій душі Мазепи зібралось близько 10000 людей. Проте самого гетьмана Павла Скоропадського на панахиді не було. Про це говорить Д. Донцов у своїх спогадах, що їх згадає А. Франко-Ключко: «Але з приводу панахиди у Св. Софії, яку ми хотіли зробити урочистим і офіційним святом, заявив гетьман, що він особисто міг би брати участь у такій панахиді тільки, коли б на ній було присутнє все вище духовенство.
- Маю враження, що українські круги трохи запізно надумалися робити це свято. Під час розмови показував мені гетьман книжку, яка розгорнута лежала в нього на столі. Була це «Історія України» М. Грушевського, яку вже хтось встиг підсунути йому, і в якій – як відомо – знаходимо негативне ставлення до Мазепи...

Що я міг відповісти на такий аргумент?! Сказав лише, що, після мого найглибшого переконання, Грушевський є політичним москвофілом. Гетьман лише розсміявся на це:

– Ну, коли у Вас Грушевський москвофіл...

І як могло б бути інакше, коли "батько Грушевський", з усіма його поглядами і з його захопленням Росією, був божищем і прапором всього демократичного українського табору? <...>

Наша мазепинська маніфестація вдалася добре. В Соборі і на майдані Софійським була маса народу. <...> Кабінет скомпрометувався, як і вище духовенство, своєю відсутністю і заборорою міністрам брати участь в панахиді. Був я в той день у Дорошенка. Він оповідав, як він боронив справу панахиди на Раді Міністрів. Але до Св. Софії на панахиду не пішов, зв'язаний – як каже – ухвалою Ради.» [Донцов Д. Рік 1918, Київ. – Торонто: накладом видавництва «Гомін України», 1954. – С. 33–34. Див. також: Митрополит Димитрій (Рудюк). Історична записка з приводу анафеми на гетьмана Івана Мазепу (режим доступу: <http://cerkva.in.ua/istoria/194-mitrdimitriiproimazepu.htm>)]. На цій панахиді була присутня і Анна Франко.

- ²⁰ ...по проголошенню IV Універсалу... – IV Універсал Центральної ради було проголошено 9 січня (22 січня за новим стилем) 1918 р. У ньому йшлося про те, що УНР є самостійною, незалежною, вільною та суверенною державою українського народу.
- ²¹ Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) – український фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч; секретар НТШ (з 1899 р.), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1902 р.), голова Етнографічної комісії НТШ (з 1916 р), член ВУАН (з 1924 р.). Один із редакторів «Етнографічного збірника», ЛНВ, серії «Матеріали до української етнології». Він започаткував систематизоване видання українських фольклористичних матеріалів («Галицько-руські анекдоти», 1899; «Галицько-руські народні легенди», т. 1–2, 1902–1903; «Коломийки», т. 1–3, 1905–1907; «Гаївки», 1909; «Етнографічні матеріали з Угорської Русі», т. 1–6, 1897–1911; «Колядки і щедрівки», т. 1–2, 1904–1914 та ін). Близький друг І. Франка. Автор мемуарів «І. Франко і Наукове товариство імені Шевченка» (1925).
- ²² ЛНВ – «Літературно-науковий вісник» – перший літературно-науковий і громадсько-політичний щомісячний журнал, що виходив у Львові (1898–1906 рр.) та Києві (1907–1914, 1917–1919 рр.). Провідна роль у редакції належала М. Грушевському, І. Франкові, О. Маковою, В. Гнатюкові.
- ²³ «Етнографічні збірники» – серійне видання НТШ у Львові, що виходило у 1895–1914 рр. і призначалося для публікації фольклорних та етнографічних матеріалів. Усього вийшло 36 книжок.
- ²⁴ Борковський Олександр Михайлович (1841–1921) – український письменник, публіцист, перекладач, громадський діяч, педагог. Редагував газети «Зоря» (1886, 1888, 1897), «Свобода» (1889, 1901), «Діло» (1900), «Батьківщина» (1898), ЛНВ (1889). Член-засновник товариства «Просвіта» (1868). У 1872–1878 та 1881–1889 рр. викладач Академічної гімназії, у 1889–1895 рр. – учитель і директор гімназії у м. Дрогобичі. Автор книг «Нові здобутки русинів галицьких на полі шкільництва» (1892), «Перші хвилі польщини у Львівській академічній гімназії» (1902).
- ²⁵ Маковей Осип Степанович (1867–1925) – український письменник, літературознавець, критик, перекладач, педагог, громадсько-політичний діяч. Співробітник (1893–1894) і редактор (1894–1895) журналу «Зоря», газети «Буковина» (1895–1897), співредактор журналу ЛНВ (1898–1899). З 1901 р. доктор філософії. Викладав українську мову та літературу в учительських семінаріях Чернівців (1899–1910) та Львова (1910–1913). У 1913–1914 і 1918–1925 рр. директор учительської семінарії в Заліщиках. Автор поетичних («Поезії», 1895; «Подорож до Києва», 1897; «Ревун», 1910) та прозових збірок («Наші знакоми», 1901; «Оповідання», 1904; «Кроваве поле», 1921; «Прижмуреним оком», 1923), повісті «Залісе» (1897), історичного роману «Ярошенко» (1905), наукових праць про творчість

- Ю. Федьковича, П. Куліша, С. Воробкевича, О. Кобилянської, С. Коваліва, Т. Бордуляка, П. Грабовського та ін. Молодший колега І. Франка.
- ²⁶ *В році 1897 викликав обурення польської читацької публіки І. Франко статтю "Поет зради" в німецькому тижневику...* – Йдеться про контроверсійну статтю І. Франка «Ein Dichter des Verrathes» [«Поет зради»], опубліковану у віденському тижневику «Die Zeit» (1897. – Bd. 11. – № 136. – 8. V. – S. 86–89). Польська громадськість надзвичайно гостро розкри-тикувала цю статтю, внаслідок чого письменника навіть було звільнено з роботи у поль-ській газеті «Kurjer Lwowski».
- ²⁷ *...передмовою до виданої по-польськи збірки його оповідань.* – Йдеться про передмо-ву «Niесо o sobie samym» («Дещо про себе самого»), що супроводила збірку І. Франка «Obrazki galicyjskie» (Львів, 1897). Ця публікація, у якій автор зізнався, що не любить Русі і русинів, викликала серед української громадськості велике обурення і протест.
- ²⁸ *«Житє і слово»* – літературно-науковий і громадсько-політичний журнал, що виходив про-тягом 1894–1897 рр. у Львові за редакцією І. Франка.
- ²⁹ *«Академічна громада»* – студентське товариство у Львові, що було засноване 26 січня 1896 р., і виникло як об'єднання Академічного братства і товариства «Ватра». 1897 р. Академічна громада створила Допомоговий фонд для незаможних українських літерато-рів. А 1898 р. видала збірку поезій І. Франка «Мій Ізмарагд» та організувала святкування 25-річчя літературної діяльності письменника.
- ³⁰ *...«Привіт І. Франкові»...* – Йдеться про видання: Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники. З портретом ювілята. Львів: Накладом Громади, 1898. IV, 240 с.
- ³¹ *...«Список творів І. Франка», зладжений М. Павликом...* – Йдеться про бібліографічну працю Михайла Павлика «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяль-ності, 1874–1898. На пам'ять його ювілею 30. IX. 1898» (Львів, 1898).
- ³² *...збірку композицій до поезій І. Франка «Зів'яле листя».* – Йдеться про видання: «Зів'ялі листки. Композиції до слів Ів. Франка» (1898).
- ³³ *... перейшов до партії ес-ерів...* – Йдеться про Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР; популярна назва – есери), з якою співпрацював М. Грушевський з березня 1917 р., а після розколу цієї партії у червні 1919 р. у Парижі очолив Закордонну делегацію УПСР.
- ³⁴ *У «Видавничій Спілці»...* – *Українсько-Руська Видавнича Спілка* (у 1922 р. – Українська Ви-давнича Спілка) – акційне товариство, засноване 1899 р. у Львові з ініціативи М. Грушев-ського для видавання творів української та світової літератури, перекладів, науково-по-пулярних книг. Головними редакторами були І. Франко та В. Гнатюк. До 1917 р. видала понад 300 книг. Проіснувало з перервами до 1932 р.
- ³⁵ *Томашівський Степан Теодорович (1875–1930)* – український історик, публіцист, політик. Дійсний член НТШ (з 1899 р.), голова НТШ (1913–1915). У 1900–1910 рр. вчителював у гімназіях Бережан і Львова, з 1910 р. – доцент Львівського університету. Протягом 1914–1918 рр. – член Бойової управи Січових Стрільців. У 1919 р. – радник делегації ЗУНР на мирній конференції в Парижі. Член дипломатичної місії в Лондоні і Берліні. Ав-тор праць з історії України XVII–XVIII ст. Зібрав і видав «Матеріали до історії Галичини» (Львів, 1913). Учитель Анни Франко-Ключко.
- ³⁶ *...одинокого тоді співробітника, що писав під псевдом "Ignotus"...* – Йдеться про псевдонім українського громадського діяча, історика та публіциста Івана Миколайовича Джиджори (1880–1919), що був учнем М. Грушевського та співробітником київської редакції ЛНВ (1907–1908 рр.), дійсним членом НТШ (від лютого 1913 р.).
- ³⁷ *...Милорадовичева...* – Графиня Єлизавета Іванівна Милорадович (у дівочтві Скоро-падська; 1832–1890) – українська громадська діячка і меценатка; тітка гетьмана

- П. Скоропадського. Відіграла основоположну роль у фінансуванні Товариства імені Шевченка, пожертвувавши на заснування його 20 тисяч австрійських крон.
- ³⁸ ...*Семиренки...* – тут, очевидно, йдеться про Василя Федоровича Симиренка (1835–1915), українського промисловця, технолога у галузі цукроваріння, мецената, котрий 1912 р. пожертвував (за посередництвом М. Грушевського) 100 тисяч рублів для НТШ (на купівлю нового будинку, бібліотеку, друкарню тощо).
- ³⁹ *Чикаленко* Євген Харлампійович (1861–1929) – український громадський діяч, меценат, агроном, землевласник, видавець, публіцист. Організував при НТШ у Львові фонд ім. Мордовця для допомоги українським письменникам.
- ⁴⁰ *Геркен-Русова* Наталя Леонівна (уроджена Геркен, в заміжжі Русова; 1897 або 1902 – 1989) – українська художниця та мистецтвознавець, театральний декоратор. Авторка книг «Шевченко у Репніних» (Філадельфія, 1947), «Героїчний театр» (Львів, 1939; Лондон, 1957) та ін. Племінниця Дмитра Володимировича Антоновича.
- ⁴¹ ...*її тітки...* – Ймовірно йдеться про Катерину Антонович (до заміжжя Серебрякова; 1884–1975), дружину політичного діяча й історика мистецтва Дмитра Володимировича Антоновича (1877–1945).
- ⁴² *Русов* Юрій Олександрович (1895–1961) – український біолог, іхтіолог, дійсний член НТШ. Син Софії Русової. З 1947 р. науковий співробітник університету в Монреалі і співробітник його дослідної станції у Національному парку Монт-Тамблан. Автор праць з іхтіології «Опис колекції риб з району Кам'янця-Подільського» (1929), «Рибальство в дельті Дунаю» (1929) та філософсько-літературної розвідки «Душа народу і дух нації» (1948) та ін.
- ⁴³ ...*многоповерхового дому в Києві.* – Очевидно, Анна Франко тут має на увазі садибу, яка знаходилася у Києві на вул. Паньківській, 9/14, що її купила родина Грушевських у липні 1908 р. На час купівлі маєток складався з фруктового саду на 70 дерев та двох будинків: одноповерхового, який виходив на вулицю (через місяць після купівлі його знесли), та триповерхового, що знаходився у дворі (тут сьогодні розміщений Музей Михайла Грушевського). За садибу заплатили 46 700 рублів. Упродовж 1908–1909 рр. на території маєтку споруджено прибутковий «фамільний дім» – шестиповерховий будинок з мансардою, що був оздоблений в українському стилі за проектом архітектора Василя Кричевського. Кошторис будови складав 165 тисяч рублів, з яких 85 тисяч рублів була банківська позика. Восени 1909 р. М. Грушевський вселився у новий будинок, в якому посідав квартиру № 12. У січні 1918 р. під час наступу на Київ більшовицьких військ під керівництвом М. Муравйова цей будинок був цілеспрямовано зруйнований.
- ⁴⁴ ...*я відпустив частину ґрунту...* – Це твердження М. Грушевського з його спогадів «Апостолові праці», що були написані до 10 річниця смерті Франка, породило у франкознавстві низку дискусій, пов'язаних з тим, хто перший – Франко чи Грушевський – купив ґрунт і хто кому що відступив (див.: *Горак Я.* Франків дім на Софіївці // Вісник ТНШ. Львів, 2009. Ч. 42. С. 33–35; *Горак Р.* Дім на Софіївці. Путівник по музею. Харків : Майдан, 2010. С. 62–65). Проте контракти купівлі-продажу, завірені нотаріусом Йосифом Онишкевичем, свідчать, що І. Франко та М. Грушевський придбали ґрунтові парцели для спорудження своїх будинків у краківського купця Йосифа Рогсека одного і того самого дня – 2 листопада 1901 р. Ґрунт М. Грушевського коштував 22 тисячі корон, а ґрунт Івана Франка – 5852 корони. (Див.: Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 880. С. 54–56; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 3. Спр. 2438; *Панькова С.* Хто першим придбав ґрунт на львівській Софіївці: Іван Франко чи Михайло Грушевський? / Світлана Панькова // Вісник НТШ. Львів, 2010. Ч. 44. С. 45–48).
- ⁴⁵ *Останні рати сплачував син Тарас вже по смерті батька.* – Йдеться про позику на будівництво вілли на вул. Понінського, 4 (нині – вул. Івана Франка, 152), що її взяв Іван Франко

у червні 1902 р. у Крайовому банку на суму 12 тисяч корон під 4% річних на 34 з половиною роки (тобто до 1937 р.). За життя письменникові не вдалося сплатити цю позику повністю. Відтак її виплатив Тарас Іванович Франко (1889–1971), син письменника, уже по смерті батька. Закриття банківського рахунку у справі позики на будівництво хати Івана Франка датується 27 вересня 1922 р.

- ⁴⁶ ...*один і той самий інженер...* – Мається на увазі архітектор Мартин Заходний (1869–1910), за проектом якого були споруджені вілли Михайла Грушевського та Івана Франка.
- ⁴⁷ *Дружина Франка...* – Франко Ольга Федорівна (дівоче прізвище Хоружинська; 1864–1941) – дружина Івана Франка, мати чотирьох його дітей, українська громадська діячка, видавчиня, перекладачка. Частково фінансові витрати на будівництво власного дому покривали кошти з посагу Ольги Франко, які зберігались у банку Адольфа Лілієна.
- ⁴⁸ *Стефаник* Василь Семенович (1871–1936) – український письменник, громадський діяч, політик.
- ⁴⁹ *Висондувавши* – висондувавши; тут у значенні: попередньо розвідувати, глибоко з'ясувати що-небудь.
- ⁵⁰ *Павлик* Михайло Іванович (1853–1915) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. У 1878–1879 рр. видавав у Львові журнал «Громадський друг», альма-нахи «Дзвін», «Молот» (разом з І. Франком) та ін. Автор оповідань «Юрко Куликів» (1878), «Ребенщуків Тетяна», (1876, надрук. 1878), повісті «Пропащий чоловік» (1876), бібліографічного покажчика «Спис творів Івана Франка за перше 25-річчя його літературної діяльності». Взаємини М. Павлика та І. Франка упродовж 40-літнього їх знайомства пройшли різні етапи: від дружніх, приятельських (часу «соціалістичного» процесу 1877–1878 рр. та організації у 1890 р. «Русько-української радикальної партії», активними членами якої вони обоє були), через період їх значного охолодження (з сер. 90-х рр., коли І. Франко поступово відійшов від радикального руху і 1899 р. вступив до Націонал-демократичної партії) та аж до різкої негатиї та заперечення (з поч. 1900-х рр., особливо виявилось у статті Івана Франка «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки», 1905).
- ⁵¹ *Огоновський* Омелян Михайлович (1833–1894) – український учений-філолог, педагог, громадсько-політичний діяч, письменник, професор кафедри руської словесності у Львівському університеті. Автор «Історії літератури руської» (у 4 томах 6 книгах, 1887–1894). У 1877–1894 рр. – голова товариства «Просвіта».
- ⁵² ...*на доцента львівського університету...* – 1 липня 1893 р. у Відні під керівництвом проф. Ватрослава Ягича І. Франко захистив докторську дисертацію на тему «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія». За цю роботу він отримав учений ступінь доктора філософії, що і дало йому підстави габілітуватися на посаду доцента у Львівському університеті. 18 березня 1895 р. І. Франко склав габілітаційний колоквіум, а 22 березня того-таки року блискуче прочитав габілітаційну лекцію на тему «Розбір "Наймички" Шевченка» у найбільшій тоді третій залі Львівського університету (нині ауд. 244 геологічного факультету, вул. М. Грушевського, 4). Проте Міністерство освіти Австро-Угорщини, зважаючи на політичне минуле письменника, а також на негативну думку намісника Галичини Казимира Бадені, відмовило Франкові у доцентурі. На кафедру руської словесності претендували також Олександр Колесса, Кирило Студинський, Костянтин Лучаківський. Про інтриги довкола здобуття доцентури писав І. Франко у листі до М. Драгоманова від 18 травня 1895 р.: «З мою доцентурою діло не витанцювується, та, мабуть, і зовсім не вигорить. І Вахнянин, і Барвінський [обоє обстоювали кандидатуру Кирила Студинського, зятя Анатолія Вахнянина. – Н. Т.], і Колесса пускають проти мене всякі способи агітації, звісно, не речевої, а особистої, щоб мені підтягти ноги. Я вже думати перестав про се і освоївся з думкою, що, як у нас кажуть, обійдеться циганське весілля без марципанів, а університет без мене» [Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 50. С. 44]. Весною 1907 р. І. Франко вдруге звернувся до професорської колегії

- філософського факультету Львівського університету з проханням надати йому посаду доцента на кафедрі слов'янської філології. Декан М. Смолуховський передав звернення Франка до гуманітарної комісії, де його сліди губляться.
- ⁵³ ...виступив він із слухними цілком закидами <...> проти Павлика, а потім Драгоманова... – Йдеться про статті І. Франка «Михайло Павлик. Замість ювілейної силуетки» (ЛНВ. 1905. Т. 29. Кн. 3. С. 160–186) та «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (ЛНВ. 1906. Т. 35. Кн. 8. С. 226–240).
- ⁵⁴ *Шараневич* Ісидор Іванович (1829–1901) – український історик, громадський діяч москвофільського напрямку, педагог. Викладач Перемиської і Львівської гімназій, з 1871 р. доцент, з 1873 р. – професор Львівського університету; довголітній сеньйор Ставропігійського Інституту у Львові. Автор праць «Історія Галицько-Володимирської Русі від найдавніших часів до року 1453» (1863), «Die Hupatios-Chtonik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte» (1872), «Kritische Blicke in die Geschichte der Karpaten-Völker» (1871). Листувався з І. Франком.
- ⁵⁵ ...«Історію української літератури»... – Йдеться про «Історію української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського», яка за життя І. Франка так і не була опублікована. Вийшов друком лише вступ до цієї праці під назвою «Теорія і розвій історії літератури» (ЗНТШ. 1909. Кн. 3. С. 5–19, 20–45). Повністю вперше опубліковано у вид.: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Київ : Наук. думка, 1983. Т. 40.
- ⁵⁶ *Трегубов* Єлисей Кіпріянович (1848–1920) – український культурний, громадський діяч, педагог. Викладач Колегії Павла Галаґана в Києві (з 1876 р.), Володимирського кадетського корпусу, Фундуклеївської гімназії. Інспектор інституту шляхетних дівчат у Керчі (1893–1898). Член Київської «Старої громади». Чоловік найстаршої сестри Ольги Франко – Антоніни Трегубової (з Хоружинських).
- ⁵⁷ ... в своїм листі... – Йдеться про лист Є. Трегубова до І. Франка від 12 листопада 1907 р., у якому значилося: «...минуло 10 років, як Науменка вибрано головою Товариства грамоти. Оце Товариство надумало посвятувати це 10-річчя якомога ширше. Хотілось би, що[б] із Галичини були які вітання листами чи телеграмами. <...> чи не допомогли би Ви у цьому ділі» (Іл. Ф. 3. № 1634. С. 517).
- ⁵⁸ *Науменко* Володимир Павлович (1852–1919) – український журналіст, філолог, педагог, громадський діяч.
- ⁵⁹ ...експеримент з «Україною». – Йдеться про журнал «Україна», що його почав видавати В. Науменко у січні 1907 р. як продовження «Киевской Старини». Проте журнал швидко припинив своє існування.
- ⁶⁰ *Два хлопці поступили на університет, оба на класичну філологію...* – Йдеться про старших синів Івана Франка – Андрія (1887–1913) і Тараса (1889–1971) Франків, що у 1907–1912 рр. студювали класичну філологію у Львівському університеті.
- ⁶¹ *Один ще в гімназії...* – Йдеться про Петра Івановича Франка (1890–1841).
- ⁶² ...дочка в учительській семінарії. – Йдеться про доньку Івана Франка – Анну.
- ⁶³ *Вовк* Федір (Хведір) Кіндратович (1847–1918) – український антрополог, етнограф і археолог. У 1879–1905 рр. жив у Швейцарії та Франції, у 1906–1917 рр. – емігрант у Росії. З 1905 р. доцент Петербурзького університету. В 1904–1906 рр. робив наукові експедиції разом з І. Франком в Галичину та Буковину.
- ⁶⁴ ... в збірнику *Тов[ариства] ім. Шевченка...* – Йдеться про «Збірник філологічної секції НТШ».
- ⁶⁵ ... згоджуюся на оферту Вашого *Тов[ариства] імени Шевченка...* – У грудні 1907 р. І. Франко отримав через Ф. Вовка пропозицію від Петербурзького товариства ім. Шевченка видати «Історію української літератури» коштом цього товариства.
- ⁶⁶ *druckfertig* (нім.) – готовий до друку.

- ⁶⁷ ...жду відповіді від Вашого товариства. – У листі від 22 грудня 1907 р. секретаріат Петербурзького товариства ім. Шевченка підтвердив свій намір з приводу видання «Історії української літератури» І. Франка (Лист з підписом заступника голови секретаріату Ф. К. Вовка зберігається: ІЛ. Ф. 3. № 1639. С. 71–72). Проте праця Франка коштом Петербурзького товариства так і не вийшла.
- ⁶⁸ ...до «Вісника»... – Йдеться про «Літературно-науковий вісник».
- ⁶⁹ ...нарис написаний по-німецьки для малярської «Енциклопедії»... – Йдеться про німецькомовну статтю, що її замовив І. Франкові угорський славіст, професор Будапештського університету Оскар Ашбот (1852–1920). У перекладі угорською мовою О. Ашбота під назвою «Kisorozok» ця стаття І. Франка увійшла до четвертого тому «Загальної історії всесвітньої літератури» за редакцією Густава Гайнріха. Докладніше див.: *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Київ : Наук. думка, 1984. Т. 41. С. 162–193, 586–589.
- ⁷⁰ ...поспішився оголосити в «Ділі» кумедну заяву... – Йдеться про заяву, опубліковану у газеті «Діло» (1907. 5. XII), у якій містилося спростування щодо змін у складі редакції ЛНВ.
- ⁷¹ *Оба Ваші листи я одержав...* – Йдеться про листи Є. Трегубова до І. Франка від 12 та 24 грудня 1907 р. (ІЛ. Ф. 3. № 1634. С. 521–526). Див.: *Чернишенко Л.* Листи Єлисея Трегубова до родини Франків // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. Львів : Каменяр, 2004. Вип. 4. С. 132–133.
- ⁷² *Доманицький* Василь Миколайович (1877–1910) – український літературознавець, фольклорист, історик, громадський діяч. Співробітник журналів ЛНВ, «Киевская старина», «Записок НТШ» та ін. Редактор першого повного «Кобзаря» Т. Шевченка (1907) та «Історії України-Руси» (1908) М. Аркаса.
- ⁷³ *Коваленко* Олекса (Олексій) Кузьмич (1880–1927) – український письменник, перекладач, видавець. Автор поетичних збірок «Золотий засів», «Срібні роси» (обидві 1910), «Спів солов'я» (1911). Видавець та упорядник декламатора «Розвага» (1905. Т. 1, друге видання 1906; 1908. Т. 2), альманаху «Терновий вінок» (1908), поетичної антології «Українська муза» (1908).
- ⁷⁴ ...під заг[оловком] «В десятиліття смерті Франка». – Йдеться про статтю: *Грушевський М.* Апостолові праці (в десятиліття смерті Франка) // Україна. 1926. Кн. 6. С. 3–20.
- ⁷⁵ *Багалій* Дмитро Іванович (1857–1932) – український історик, філософ, громадський діяч, ректор Харківського університету (1905–1910 рр.), академік Української Академії Наук (з 1919 р.)
- ⁷⁶ ...*Томашівський* у своїй статті «Під колесами історії». – Йдеться про збірку «Під колесами історії» (Берлін, 1922) українського історика Степана Томашівського.
- ⁷⁷ *Аркас* Микола Миколайович (1852–1909) – український історик, письменник, громадський діяч. Автор «Історії України-Руси» (1908)
- ⁷⁸ ...«*Спогади сучасників про Івана Франка*». – Йдеться про видання: Іван Франко у спогадах сучасників / упоряд. О. І. Дей та Н. П. Корнієнко. Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. 596 с. У цій книзі містилися спогади Анни Франко-Ключко «Останній поцілунок» (С. 389–406).
- ⁷⁹ *Ключко* Петро (1891–1948) – український лікар, чоловік Анни Франко. У 1921–1939 рр. подружжя жило у с. Довге на Закарпатті (тодішня Чехословаччина; нині Іршавський район Закарпатської області).
- ⁸⁰ ...*навіть з рідним братом*. – Йдеться про Тараса Івановича Франка.
- ⁸¹ *Гардецька* Кекилія Олексіївна (1898–1961) – українська громадська діячка, журналістка. Молодша донька Олекси Волянського. Емігрувала до Філадельфії (США), де працювала у редакції художньо-публіцистичного журналу «Наше життя», входила до Головної управи Союзу українок Америки. Говорячи про критику на її спомини, А. Франко-Ключко, очевидно, мала на увазі коротеньку, загалом схвальну, рецензію К. Гардецької у рубриці «Нові

видання» у журналі «Наше життя», що закінчувалася словами: «Одна заввага: в ім'я історичної об'єктивності варто було б пропустити негативні наświetлення певних осіб, як напр., Михайла Грушевського. Книжка зискала б тим на вартості й історичній правді» (*К[екилія] Г[ардецька]* Анна Франко-Ключко: Іван Франко і його родина. Спомини. Накладом Ліги визволення України, Торонто, 1956. [Рец.] // Наше життя. 1957. № 6. С. 7.).

- ⁸² *Волянський* Олекса (1862–1947) – український священник. Парох села Криворівні у 1893–1923 рр. Підтримував дружні стосунки з І. Франком, М. Грушевським, Лесею Українкою, В. Гнатюком, Г. Хоткевичем, Ф. Вовком, І. Трушем, О. Кобилянською, М. Коцюбинським та ін. діячами української культури. Сприяв їхньому відпочину у Карпатах. У його домі зупинялися на літні вакації І. Франко та його сім'я. О. Волянський – автор мемуарів «Мої спомини про Івана Франка» (1927).
- ⁸³ *Бандрівський* Карло (1855–1931) – український юрист. Довголітній товариш І. Франка. Разом з І. Франком навчався у Дрогобицькій гімназії та Львівському університеті. У Львові І. Франко та К. Бандрівський деякий час винаймали разом помешкання (нині вул. Каме-нярів). Письменник присвятив йому своє оповідання «Історія моєї січкарні» (1883). Як близький приятель, у 1908–1916 рр. К. Бандрівський опікувався різними юридичними, господарсько-фінансовими справами хворого І. Франка, допомагав йому у складанні заповіту (30 березня 1916 р.). Автор мемуарів «Спогади про Франка-школяра» (1956).
- ⁸⁴ *Черни* Адольф (1864–1952) – чеський поет, публіцист, професор славістики, редактор журналу «Slovansky přehled», що виходив у Празі у 1898–1914 рр. У 1898–1910 рр. листувався з І. Франком.
- ⁸⁵ ...у нашому домі на Крижовій... – 3 грудня 1897 р. по жовтень 1902 р. сім'я Франків мешкала на вулиці Крижовій (ul. Krzyżowa), № 12 (нині вулиця Генерала Чупринки, № 14).
- ⁸⁶ *пані Гнатюк* – Йдеться про Олену Павлівну Гнатюк, дружину Володимира Гнатюка.
- ⁸⁷ ...дочкою Колюнею. – Йдеться про Катерину Михайлівну Грушевську (1900–1943), українського етносоціолога, фольклориста, етнографа, культуролога, перекладача. Так ніжно – Колюнею – називали її батьки Михайло Сергійович і Марія Сильвестрівна Грушевські.
- ⁸⁸ *Залізник-Охримович* Олена Юліанівна (дівоче прізвище Охримович; 1886–1969) – українська громадсько-політична діячка, педагог. Навчалась у Львівському університеті. У 1909–1914 рр. член Жіночої громади. 1920 р. у Відні ініціаторка і засновниця «Українського жіночого союзу». Разом з чоловіком М. К. Залізником, який був дипломатом Української Держави, працювала у Гельсінкі (Фінляндія) й Львові. На початку 1950-х рр. переїхала до м. Монреалю (Канада). Член Організації українок Канади, з 1957 р. очолила Світову федерацію українських жіночих організацій (СФУЖО). Друкувалася у діаспорних виданнях «Жіночий світ», «Наше життя». Авторка мемуарів і статей «Моменти з життя О. Басараб» (1951), «Наталія Кобринська і український жіночий рух на Західних землях» (1951), «Із споминів про Ольгу Басараб» (1953) «З давно минулого. Спогад про Софію Русову» (1957), «Рушійна сила, спогад про Константину Малицьку» (1962), «Із моїх спогадів про О. Степанів» (1964).
- ⁸⁹ *Вахнянин* Анатоль (Наталь) Климентович (1841–1908) – український композитор, письменник, громадський діяч. Організатор і перший голова студентського товариства «Січ» у Відні 1867 р., перший голова товариства «Просвіта» (1868–1869 рр.). 1867–1870 рр. – редактор часописів «Правда», «Письма з Просвіти» (1878–1879 рр.), співредактор газети «Діло», організатор і керівник музично-хорових товариств «Торбан» (1870) і «Боян» (1891). У 1870–1887 рр. член комісії з видання шкільних підручників українською мовою. Перекладач і упорядник підручника «Учебник географії для середніх шкіл» (1884), автор співаника для середніх шкіл. 1894–1900 рр. – депутат Віденського парламенту. 1903 р. засновник і перший директор Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові. Автор пісень, хорів на слова Ю. Федьковича, О. Колесси, опери «Купало», музики до драм «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Бондарівна» Ф. Заревича та ін.

- ⁹⁰ *Шухевич* Володимир Осипович (1849–1915) – український громадський діяч, етнограф, педагог. Засновник товариств «Руська Бесіда» (у 1895–1910 рр. його голова), «Боян» (1891), Музичного товариства ім. Лисенка (1903–1915 рр.). Редактор журналу «Дзвінок» (1890–1895 рр.), газети «Учитель» (1893–1895 рр.). Автор 5-томної праці «Гуцульщина» (Львів, 1897–908). Укладач і видавець дитячих читанок.
- ⁹¹ *Кобринська* Наталія Іванівна (1855–1920) – українська письменниця, громадська діячка, організаторка жіночого руху. За її сприяння вийшли альманахи «Перший вінок» (1887), «Наша доля» (1893–1896). Авторка прозових збірок «Дух часу» (1898), «Казки» (1904), «Ядзя і Катруся» і інші оповідання» (1904). Підтримувала дружні взаємини зі сім'єю І. Франка. 15/27 жовтня 1889 р. стала хрещеною матір'ю старшого сина Івана Франка – Андрія.
- ⁹² *Він навіть побоявся посилати свою доньку до українських шкіл...* – Катерина Грушевська не відвідувала школу через хворобу (сухоти), тому і навчалася вдома.
- ⁹³ *...ювілей 25-річчя літературної діяльності.* – Святування 25-літнього ювілею літературної діяльності Івана Фрака відбувалося у 1898 р.
- ⁹⁴ *Мочульський* Михайло Михайлович (1875–1940) – український літературознавець, критик, перекладач, дійсний член НТШ; за фахом – правник. Працював нотаріусом у Львові, Миколаєві (на Львівщині), Станіславові (нині Івано-Франківськ). Був особисто знайомий з І. Франком. Автор книги «Іван Франко. Студії та спогади» (1938)
- ⁹⁵ *Коссак* Лев – український лікар, дійсний член НТШ у Львові. Лікар І. Франка. Збереглося листування І. Франка з Л. Коссаком.
- ⁹⁶ *Кобринський* Володимир Йосафатович (1858–1940) – український лікар, громадсько-політичний діяч, секретар, а згодом заступник голови студентського товариства «Січ», співзасновник «Українського лікарського Товариства» у Львові. У нього лікувалися Іван Франко, Ольга Франко, Василь Стефаник. Відомо шість листів та чотири поштові картки В. Кобринського до І. Франка.
- ⁹⁷ *...вислали до Ліпіку...* – На межі 1907–1908 рр. хвороба І. Франка загострилася настільки, що лікуючий лікар Л. Коссак у лютому заборонив йому будь-яку літературну працю, а у березні порадив поїхати на лікування до Ліпіка (місто у Хорватії). 21 березня 1908 р. Франко виїхав до Ліпіка. Проте здоров'я на цьому курорті не покращилося, а, навпаки, хвороба загострилася і набрала небезпечних для життя форм. Письменник переживав особливо гострі і болючі візії, гарячкові сні і душевні муки. Увесь драматизм і складність цих галюцинаторних переживань і душевного неспокою описав І. Франко у «Історії моєї хвороби».
- ⁹⁸ *...майже вмираючого привіз син Тарас додому.* – 15 або 16 квітня 1908 р. Тарас Франко привіз батька з Ліпіка додому у надзвичайно важкому стані. Одразу по приїзді до Львова І. Франка помістили до закладу для душевно хворих – «Крумелівки». Лікарі не давали жодних надій на одужання і повернення до життя.
- ⁹⁹ *Вагнер-Яурегг* Юліус (1857–1940) – австрійський невропатолог, психіатр, патоморфолог, лауреат Нобелівської премії з фізіології та медицини у 1927 р. Досліджував психічні хвороби, лихоманку, а також вплив йоду на організм.
- ¹⁰⁰ *Роздольська* Ольга (1878–1963) – дружина фольклориста, етнографа, музикознавця Осипа Роздольського (1872–1945). Авторка мемуарів про І. Франка «Спогад про поета» (1942). Лист І. Франка до О. Роздольської на сьогодні не відомий.
- ¹⁰¹ *...мав їх протягом 33 років...* – 1916 р. після смерті Івана Франка його архів і бібліотеку передано НТШ. Архів письменника був невпорядкований і роботу над його упорядкуванням розпочав Володимир Дорошенко, що на той час був керівником Бібліотеки НТШ. В. Дорошенко склав перший опис архіву І. Франка. У 1920-х рр. досліджував архів акад. М. Возняк,

давні рукописи опрацьовував Яр. Гординський. У 1930-х рр. до упорядкування архіву І. Франка долучилася М. Деркач. У цей час архів Франка був доступний дуже обмеженому колу дослідників (головним чином лише членам НТШ). У січні 1940 р. бібліотеку НТШ передано Львівській філії Бібліотеки АН УРСР, а архів – у відділ рукописів цієї бібліотеки (нині Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника). У серпні 1949 р. прийнято рішення про перенесення архіву І. Франка до Києва. А у січні 1950 р. архів письменника передано Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, де він і зберігається до сьогодні.

- ¹⁰² *Познайомившись у Києві з її сестрами...* – Ольга Федорівна Франко з Хоружинських була наймолодшою з сестер Хоружинських. Її старшими сестрами були: Антоніна (в заміжжі – Трегубова), Марія (?–1892 або 1893), Олександра (в заміжжі – Ігнатович; 1863–1935). Антоніна Трегубова та Олександра Ігнатович мешкали у Києві.
- ¹⁰³ *Хойнацький* Антін (1862–1934) – директор книгарні і друкарні Ставропігійського інституту, довголітній видавець творів І. Франка. Докладніше про взаємини І. Франка з А. Хойнацьким див.: *Якимович Б. З.* Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів, 2006.
- ¹⁰⁴ *...про «Велику втрату» І. Франка (на його думку твір Міцкевича)...* – Йдеться про видання: Адам Міцкевич. *Wielka utrata*. Історична драма з 1831–32 рр. з додатком життєпису А. Міцкевича та вибору його поезій у перекладі її на українську мову видав Др. Іван Франко. Львів, 1914. 244 с. Насправді «*Wielka utrata*» – це драма невідомого автора, яку І. Франко помилково вважав твором А. Міцкевича.
- ¹⁰⁵ *Смерть брата Андрія...* – Андрій Іванович Франко (1887–1913) – найстарший син І. Франка, український фольклорист, етнограф, класичний філолог, автор розвідки «Григорій Ількевич як етнограф» (1912). Помер раптово на страсному тижні від епілептичного удару в ніч з 21 на 22 квітня 1913 р.
- ¹⁰⁶ «*Дністер*» – перше українське асекураційне (страхове) товариство, засноване 1892 р. у Львові для забезпечення від «вогню, крадіжі і взлому». Засновниками були: Кость Левицький, Василь Нагірний, Степан Федак та ін. 1895 р. організовано і кооперативний банк «Дністер». Страхове товариство і банк спершу містилися у будинку «Просвіти» на площі Ринок, № 10. У 1905–1906 рр. архітектурно-будівничою фірмою Івана Левинського за проектом Тадеуша Обмінського, Олександра Лушпинського та Лева Левинського на розі вулиць Руської та Підвальної споруджено власну будівлю для банку та страхового товариства «Дністер» (адреса: вул. Руська, № 20).
- ¹⁰⁷ «*Маніпулянтка*» – новела І. Франка, що вперше опублікована польською мовою у газ.: Kurjer Lwowski. 1888. № 197–202, 204–209, 211. Українською мовою вперше надруковано у збірці «В поті чола» (Львів, 1890, с. 207–266).
- ¹⁰⁸ *Юзичинська* Софія-Йосифа Омелянівна (1888–?) – приятелька Анни Франко-Ключко. Єдина донька Марії-Лисавети Іларіонівни (з роду Поповичів) та Омеляна Івановича Юзичинських (1852–1906). Навчалась у Львівському та Віденському університетах. Як і Анна Франко, закінчила курси сестер милосердя. Коли Анна Франко у червні 1914 р. виїхала до Києва, то подруга часто провідувала її батьків. Невипадково Іван Франко присвятив їй поезію «Не мовчи, коли, гордо пишаючись...» (написана 3 лютого 1916 р.). Софія Юзичинська мешкала у Львові на вул. Бема, 10 (нині вул. Ярослава Мудрого, 10).
- ¹⁰⁹ *Малицька* Константина Іванівна (псевдоніми: Лебедова Віра; Лужанська Віра; Чайка Дністрова; 1872–1947) – українська письменниця, перекладач, культурно-освітній та громадський діяч, педагог. У 1906–1914 рр. та 1920–1937 рр. – викладач і директор приватної дівочої школи ім. Т. Шевченка у Львові. Редактор дитячого журналу «Дзвінок» (1906–1914). 1912 р. засновниця фонду спільно з М. Білецькою «На потреби України», що був матеріальною допомогою для УСС 1914 р. Провідна діячка Жіночої громади в Чернівцях

і Львові, ініціаторка Жіночої Служби України (1941), заступниця голови Світового Союзу Українок. Авторка збірок оповідань для дітей «Малі герої» (1899), п'єс «Під нову зорю» (1906) та «Вінок на могину Тараса Шевченка» (1914), нарисів на педагогічні теми «Мати» (1902), «З трагедій діточих душ» (1907), віршів до відомих пісень «Чом, чом, чом, земле моя», «У Січі, у Січі гуртуймось брати» та ін. У своїх мемуарах «Це була моя вчителька» та «Листи до товаришки» (обидва 1957) Анна Франко-Ключко позитивно відгукується про свою учительку К. Малицьку. Сьогодні у Львові на будинку колишньої школи імені Шевченка на вул. Драгоманова, 12 (колишня Мохнацького), що в ній навчалась Анна Франко і у якій працювала К. Малицька, встановлено меморіальну дошку.

- ¹¹⁰ ...в той час наспіло запрошення моєї тітки ... – У червні 1914 р. Анна Франко на запрошення своєї тітки по матері Олександри Ігнатович поїхала на Велику Україну. Протягом червня 1914 р. вона гостювала у маєтку Ігнатовичів у с. Плютенці біля Білої Церкви, що на Київщині. З початком Першої світової війни її повернення до Львова утруднилось і з липня 1914 р. вона мешкала у Києві, де працювала сестрою милосердя в місцевому госпіталі. До Львова Анна приїхала уперше після довгої розлуки з домом аж 1917 р., щоб покласти квіти на могилу батька, і знову повернулася до Києва.
- ¹¹¹ ...тато кликав мене додому... – З початком першої світової війни І. Франко залишився сам, оскільки сини Тарас і Петро були на фронті, а дружина з 17 грудня 1914 р. знаходилась у лікарні для душевно хворих. Дискурс епістолярних взаємин батька та доньки, після від'їзду Анни до Києва напружено-емоційний, часом навіть драстичний. З одного боку, письменник розумів, що для доньки краще залишитись в Києві, що перетинати кордон у воєнний час доволі небезпечно. Про це виразно свідчить його лист до Єлисея Трегубова за вересень-жовтень 1914 р., у якому адресант просить свого шваґра затримати Анну у Києві «якнайдовше» (Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ : Наук. думка, 1986. Т. 50. С. 421). А з іншого боку, Франкова важка недуга та особиста безпорадність у щоденному побуті вимагали присутності рідної душі, підтримки фізичної й психологічної, яку, безперечно, в той час могла б і мала б надавати йому донька. Батько просив Анну вернутись додому. Проте донька не виконала цього бажання. Докладніше про це див.: Тихолоз Н. У пошуках утраченого раю (Любов і туга Анни Франківни) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна: Франкознавство. Львів, 2011. Вип. 55. С. 169–194.
- ¹¹² Закид д-ра Барана... – У своїх мемуарах «З моїх спогадів про Івана Франка» (1952) український адвокат, журналіст, політичний і громадський діяч, доктор права (з 1909 р.) Степан Іванович Баран (1879–1953) відзначив: «В розмові з Бандрівським Франко згадував, що хоче відідичити дочку Анну, яка не послухала його просьби і не повернулася до Львова, залишаючи його самого в час його тяжкої недуги» (Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / упоряд., вст. ст. і приміт. М. Гнатюка. Львів : Каменяр, 1997. С. 450).
- ¹¹³ ...позичене у Вертера: «Будь мужчиною і – не йди за мною»... – Цитата з роману німецького письменника Й.-В. Гете «Страждання молодого Вертера» (1774).
- ¹¹⁴ Рильський Максим Тадейович (1895–1964) – український поет, перекладач, публіцист, громадський діяч.
- ¹¹⁵ *Gente Ukrainus, natione Russus* (лат.) – Родом українець, за національністю росіянин.
- ¹¹⁶ ...«трусне Кавказ, вперешеться Бескидом і гляне як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі»... – Слова І. Франка з прологу до поеми «Мойсей» (1905).
- ¹¹⁷ ...«не пора москалеві, ляхові служити»... – Слова з поезії І. Франка «Не пора», яка стала національним гімном. Музику до гімну написав Денис Січинський.

Natalia TYKHOLAZ

RELATIONS OF IVAN FRANKO AND MYKHAILO HRUSHEVSKYI IN THE RECEPTION OF ANNA FRANKO-KLIUCHKO: PRO ET CONTRA

The article reviews the views of Anna Franko-Kliuchko on the controversial role of Mykhailo Hrushevskyi in the personal creative biography of her father Ivan Franko. The circumstances of controversy, which was caused by Anna Franko-Kliucko's memoir "Ivan Franko and his Family" (1956) on the pages of the diasporic periodical, was clarified. For the first time in Ukraine, the article "The Defense of the Truth" (1963) by Ivan Franko's daughter is considered, which is the answer to the article by Ukrainian literary critic and bibliographer Volodymyr Doroshenko entitled "Ivan Franko and Mykhailo Hrushevskyi" (1962).

Key words: memoirs, polemics, Anna Franko-Kliuchko, Volodymyr Doroshenko.